

Joseph Addison: A képzelőerő gyönyörei

409. szám (1712 június 19) [Az ízlésről]

Musaeo contingens cuncta lepore. – LUCR.¹

Gracián igen gyakran dicséri a *kifinomult ízlést* mint az érett társasági ember legfőbb tökéletességét. Minthogy ez a szó oly gyakran bukkan föl a társalgásban, kísérletet teszek a magyarázatára, és arra, hogy lefektessem azokat a szabályokat, amelyekből megtudhatjuk, vajon rendelkezünk-e vele, és hogy miképpen sajátíthatjuk el azt a kifinomult ízlést az írás terén, amelyről oly sok szó esik a finom társaságban.

A legtöbb nyelv ezzel a metaforával nevezi meg az elmének azt a képességét, amely minden mégoly rejtett hibát és a legapróbb tökéletességeket is felfedezi az írásban. Biztosak lehetünk afelől, hogy ez a metafora nem lenne oly általános minden nyelvben, ha nem állna fönn valamely nagyon szoros párhuzam az elménkben működő ízlés – jelen esszé témája – és az érzéki ízlelés között,² amelynek segítségével a legkülönfélébb ínnyüket ingerlő zamatokban találunk élvezetet. Ennek megfelelően, úgy látszik, épp oly sok fokozata van a kifinomultságnak az intellektusban, mint az érzékekben, amit jól mutat a közös név is.

Ismertem egy embert, aki ez utóbbit olyan tökélyre fejlesztette, hogy tíz különbözőfajta tea megízlelése után képes volt felismerni azt a változatot, amellyel éppen kínálták, még úgy is, hogy nem látta az ital színét; és nem állt meg itt: megnevezte bármely két fajtát, melyet egyenlő arányban vegyítettek; sőt, oly messzire vitte a kísérletet, hogy képes volt egy három összetevőből álló keverék megízlelése után is megnevezni azokat a dobozokat, amelyekből a hozzávalók származtak. Az az ember, aki kifinomult ízléssel bír az írás terén, épp ilyen módon ismeri föl, nem csupán az egy adott szerzőnél mutatkozó általános szépségeket és gyengeségeket, hanem az őt minden más szerzőtől megkülönböztető különböző gondolkodásmódokat és kifejezésformákat is, még a számos idegen gondolati és

¹ Lucretius: *A természetről*, I. 928. „a Múzsáktól nyert bájjal vonva be mindent” (Tóth Béla fordítása)

² Mind a kettő *'taste.'* – a ford.

nyelvi elem beáramlása ellenére is, melyek azokat a szerzőket jellemzik, akiktől azokat kölcsönözte.

Most, hogy megmagyaráztam, mit értünk általában az írással kapcsolatos kifinomult ízlésen, és megmutattam az erre használatos metafora jogosságát, azt hiszem, a következő meghatározást adhatom róla: az ízlés a lélek azon képessége, amely gyönyörrel ismeri föl valamely szerző műveinek szépségét, gyengeségeit pedig elégedetlenséggel veszi tudomásul. Ha valaki arra kíváncsi, hogy rendelkezik-e ezzel a képességgel, azt javaslom, olvassa végig az antikvitás ünnevelt műveit, amelyek annyi különböző kor és ország mércéjének feleltek már meg; vagy az újak közül azoknak az alkotásait, akik kifinomult kortársaink elismerését élvezik. Ha ezeket az írásokat olvasva nem érez különleges élvezetet, vagy ha e szerzők bámulatnak örvendő passzusai láttán hűvösnek és közömbösnek találja a gondolatait, nem szabad arra a következtetésre jutnia (ahogy az ízléssel nem rendelkező embereknél ez igen gyakori), hogy az adott szerzőből hiányoznak azok a tökéletességek, amelyek oly nagy elismerésre találtak, hanem hogy ő maga nem rendelkezik azzal a képességgel, amellyel rájuk bukkanhatna.

Nagyon kell ezen túl arra is ügyelni, hogy az ízlés valóban azokat a tökéletességeket ismerje föl, amelyek megkülönböztetik az adott szerzőt, avagy, ha szabad ezt a kifejezést használnom, az egyedi jellegzetességeit: hogy Livius történetmondási készségében gyönyörködik-e, Sallustiusnál abban-e, ahogy feltárja a cselekvés belső elveit, amelyek az általa leírt személyek jelleméből és szokásaiból fakadnak, vagy Tacitus azon művészetében-e, amellyel megmutatja a biztonság és az önérdek külső motívumait, melyekből mindazok az események következnek, amelyeket elmesél?

Érdemes azt is figyelembe vennie, hogy mennyiben hat rá másképp ugyanaz a gondolat egy nagy írónál, és egy közepes tehetségnél. Hiszen éppen akkora különbség egy gondolatot Cicero nyelvébe öltöztetve látni, vagy egy átlagos szerzőnél, mint egy tárgyat a nap fényénél, vagy gyertyafénynél szemlélni.

Nagyon nehéz lefektetni egy olyan ízlés elsajátításának a szabályait, amelyről én beszélek. A képességnek bizonyos mértékig velünk kell születnie, és nagyon is gyakori, hogy olyan emberek, akiknek egyéb tulajdonságaik egészen kiválóak, semmi nyomát nem mutatják ennek az ízlésnek. Korunk egyik legkitűnőbb matematikusa biztosított engem arról, hogy Vergilius olvasásakor abban lelte legnagyobb gyönyörét, hogy megvizsgálta Aeneas útját a térképen, és meg vagyok róla győződve, hogy számos modern történész nemigen lel másban örömet ennél az isteni szerzőnél, mint művei pusztán tényanyagában.

Noha e képességnek valamilyen mértékben velünk kell születnie, mégis számos módon művelhetjük és fejleszthetjük, különben az ízlés meglehetősen bizonytalan marad, s a birtokosa mit sem ér majd vele. Ennek az a legtermészetesebb módja, ha jól ismerjük a legkifinomultabb szerzők írásait. Az az ember, aki rendelkezik valamelyes ízléssel az igényes írás terén, minden alkalommal, amikor újraolvas egy nagy szerzőt, vagy újabb szépségeket fedez föl benne, vagy még erősebben hatnak rá a mesteri ecsetvonások – és mindemellett maga is hozzászokik, hogy az ő módján beszéljen és gondolkozzon.

Természetes ízlésünk fejlesztésének másik módja a kifinomult szellemekkel való társalgás. Legyen valaki mégoly tehetséges is, akkor sem sikerülhet bármit is teljes egészében és minden lehetséges nézőpontból megvizsgálnia. Túl azokon az általános tudnivalókon, amelyeket egy-egy szerzővel kapcsolatban el kell mondanunk, mindenki számos olyan megfigyelést tesz, mely az ő saját gondolkodásmódjából következik; így aztán a társalgás természetes módon felhívja a figyelmünket olyan apróságokra is, amelyek elkerülték a figyelmünket, és ezáltal éppúgy részesülünk a mások tehetsége és megfigyelései által nyújtott örömeiből, mint a sajátjainkból. Nem is tudnék ennél jobb magyarázatot adni arra a tapasztalatra, amelyet oly sokan megfogalmaztak már, hogy az írás valamely fajtájának terén kiemelkedő szellemek ritkán jelennek meg egyenként, sokkal inkább közösen és csoportokban bukkannak föl egyes korszakokban, mint például Rómában Augustus uralkodása alatt, vagy Görögországban Szókratész korában. Azt kell gondolnom, hogy Corneille, Racine, Molière, Boileau, La Fontaine, Bruyère, Bossu vagy a Dacier házaspár nem írtak volna ilyen kitűnően, ha nem barátok, és nem ugyanabban a korban élnek.

Éppily fontos, hogy az, aki tökéletesíteni kívánja a jó írás iránti ízlését, legyen jártos a legkiválóbb régi és új kritikusok munkáiban. Be kell vallanom, kívánatosnak tartanám, hogy legyenek olyan szerzők, akik, túl a mechanikus szabályokon, amelyekről bárki minden különösebb ízlés nélkül képes értekezni, képesek belülről megragadni a kiváló írások velejét vagy szellemét, és megmutatják nekünk annak a gyönyörnek valamennyi forrását, amelyet az elménkben egy magasztos mű olvasásakor érzünk. Bármennyire szükséges is tehát a költészetben, hogy az idő, a tér és a cselekmény egysége, meg más hasonló dolgok alapos kifejtést kapjanak, és alaposan meg is értsék őket, van mégis valami ennél is lényegibb vonása e művészetnek, valami, ami emelkedetté teszi és elkápráztatja a képzelőerőt, s oly módon teszi tágasabbá az elmét, amit Longinoszon kívül kevés kritikus vett tekintetbe.

Minket, angolokat ízlésünk általában az epigrammákhoz vonz, a szellemes fordulatokhoz és az erőltetett *concettó*khoz, amelyek teljességgel alkalmatlanok az olvasó elméjének jobbá vagy tágasabbá tételére, és amelyeket ezért a régi és az új írók legjobbjai

gondosan elkerültek. Számos fejtegetésemben igyekeztem már kiűzni ezt a gótikus ízlést, amely úrrá lett rajtunk. Egy héten keresztül szórakoztattam a várost egy a szellemességről szóló esszével, amelyben igyekeztem kikutatni számos fajtáját annak a torz szellemességnek, melyet az emberek a világ különböző korszakaiban csodáltak, és egyúttal arra is megpróbáltam rámutatni, hogy miben áll az igazi szellemesség természete. Ezek után példákat hoztam arra, milyen hatalmas erővel képes a gondolat természetes egyszerűsége megérinteni az olvasó elméjét, még hozzá olyan nyers művekből, amelyekről nem is igen lehetne ezen túl bármi jót elmondani. Megvizsgáltam ezenfelül nemzetünk – de talán minden nemzet – legnagyobb költőjének a műveit, és kiemeltem a legtöbb olyan értelmes és férfihoz illő szépséget, amelyek azon isteni alkotásnak az értékét adják.³ Jövő szombaton pedig belekezek egy esszébe a képzelőerő gyönyöreiről, mely bár hosszasan fogja tárgyalni ezt a témát, mégis talán megértheti majd belőle az olvasó, hogy honnan is származik a legkitűnőbb szerzők számos passzusának a szépsége, akár prózában, akár versben írtak. Minthogy egy ilyen vállalkozás tökéletesen újnak számít, nincs bennem semmi kétség, hogy nyíltszívű fogadtatásra számíthat.

411. szám (1712 június 21) [A képzelőerő gyönyörei, I]

*Avia Pieridum peragro loca nullius ante tritiae solo.
Juvat integros accedere fontis atque haurire.* – LUCR.⁴

A látásunk a legtökéletesebb és a legtöbb örömet nyújtó érzékünk. Rendkívül sokféle ideával tölti meg az elménket, tárgyaival ez érintkezik a legnagyobb távolságból, és ez marad a legtovább aktív anélkül, hogy belefáradna sajátos élvezeteibe, vagy megcsömörlene tőlük. A

³ Addison hat esszét írt a *Spectator*ban az irodalmi szellemesség különféle fajtáiról (58-63.) és kettőt pl. a népszerű *Chevy Chase* c. balladáról (70. és 85.). S a következő számokban tette közzé Milton *Elveszett Paradicsom*áról szóló kritikáit: 267, 273, 279, 285, 291, 297, 303, 309, 315, 321, 327, 333, 339, 345, 351, 357, 363, 369. Ezekben Milton művét Arisztotelész, Longinosz és De Bossu kritikai elvei alapján Homérosz és Vergilius eposzai mellé (vagy akár azok fölé) kívánta emelni. A kritikátörténet általában Addison klasszicizmusának engedékenységét hangsúlyozza. Használja ugyan a klasszikus poétikák kategóriáit (nemigen volt a korban más elfogadott terminológia), de a célja valószínűleg az volt, hogy alaposabb retorikai-poétikai képzésben nem feltétlen részesült olvasói számára is megközelíthetővé tegye a nagy nemzeti eposzt. Érdeemes még megjegyezni, hogy Addison, akinek a „nagyság/nagyszerűség” fogalma alapvető kiindulópontja lesz a későbbi, a természeti fenségességgel kapcsolatos elméleteknek, az *Elveszett Paradicsom* kapcsán még a korábbi, (Pseudo-)Longinosztól örökölt retorikai értelemben használja a „fenségesség” kifejezést.

⁴ Lucretius: *A természetről*, I. 920-922.

Ember még nem járta vidékét járom a Múzsák

Berkeinek, s vágyom szűz forrásokra találni,

S merni belőlük; s vágyom virágot tépni is, újat. (Tóth Béla fordítása)

tapintás érzéke képes ugyan a kiterjedés, a forma és – a színeket leszámítva – minden egyéb olyan idea birtokába juttatni bennünket, ami a szemén keresztül jut be az elmébe, mindazonáltal a működése nagyon is korlátozott és szűkös a tárgyai száma, tömege és távolsága tekintetében. Látásunk, úgy tűnik, éppen arra terveztetett, hogy kárpótoljon minket ezekért a hiányosságokért, és helyénvaló, ha úgy gondolunk rá, mint egy kifinomultabb és tágabb hatókörű tapintásra, amely a testek végtelen sokaságára terjeszkedik ki, átfogja a leghatalmasabb alakokat is, és megérinthető közelségbe hozza a világegyetem legtávolibb pontjait.

Ez az érzék látja el ideákkal a képzelőerőt; s így a képzelőerő, avagy a fantázia (ezt a két szót váltakozva fogom használni) gyönyörei alatt olyan gyönyöröket értek, melyek látható tárgyakból fakadnak: vagy amikor ténylegesen a szemünk előtt állnak, vagy amikor festmények, szobrok, leírások vagy valamely hasonló dolog segítségével felidézzük ideáikat az elménkben. Bizonyára lehetetlen, hogy fantáziánk egyetlen olyan képet is tartalmazzon, amely eredetileg nem a látáson keresztül jutott be oda. Képesek vagyunk azonban megőrizni, megváltoztatni és összekapcsolni a korábbról származó képeket, méghozzá olyan látványokká és látomásokká, melyek a képzelőerő számára a legkellemesebbek; ez az a képesség ugyanis, amely lehetővé teszi, hogy egy rab olyan látképekkel és tájakkal szórakoztassa magát a börtönben, melyeknél az egész természetben nem találni szebbet.

Kevés szava van a nyelvünknek, amelyet pontatlanabban vagy meghatározatlanabban használnánk, mint a fantázia és a képzelőerő. Ezért tartottam szükségesnek, hogy rögzítsem és definiáljam e két szó jelentését, ahogyan azt a továbbiakban használni fogom, hogy az olvasó világosan értse, mi is az esszém tárgya. Meg kell tehát kívánnom tőle, hogy emlékezzen a későbbiekben arra, hogy a képzelőerő gyönyörei alatt csupán olyan gyönyöröket értek, amelyek eredetileg a látásból származnak, és hogy ezeknek a gyönyöröknek két fajtáját különböztetem meg; az ugyanis a szándékom, hogy először a képzelőerő elsődleges gyönyöreit tárgyalom, amelyek teljes egészében olyan tárgyakból származnak, amelyek a szemünk előtt állnak, és ezután térek rá a képzelőerő másodlagos gyönyöreire, amelyek olyan látható tárgyak ideáiból erednek, amelyek nincsenek ténylegesen a szemünk előtt, hanem emlékezetünkbe idézzük, vagy kellemes látomásokká formáljuk azokat, olyan dolgokról, melyek vagy nincsenek jelen vagy kitaláltak.

A képzelőerő gyönyörei, ha teljes egészükben tekintjük őket, nem olyan bárdolatlanok, mint az érzékek gyönyörei, s nem is olyan kifinomultak, mint az érteleméi. Ez utóbbiak a legfontosabbak, hiszen az emberi elme valamely új felismerésére vagy gazdagodására épülnek; el kell mégis ismernünk, hogy a képzelőerő gyönyörei vannak olyan

erősek és magukkal ragadóak, mint amazok. Egy szép tájban lel annyi örömet a lélek, mint egy levezetésben, és egy homéroszi leírás több olvasót bűvöl el, mint Arisztotelész valamelyik fejezete. A képzelőerő gyönyörei még azzal az előnnyel is bírnak az értelem gyönyöreihez képest, hogy szembeötlőbbek és könnyebben lehet részünk bennük. Elég csak kinyitnunk a szemünket, és a látvány már be is hatolt az elménkbe. A színek önmagukat festik a fantázia vásznára, különösebb gondolati erőfeszítés, vagy a szemlélő elméjének munkálkodása nélkül. Nem tudjuk, mi módon, de megérint bennünket a látvány szimmetriája, és azonnal elismerjük egy tárgy szépségét, anélkül, hogy kutatni kezdenénk az okát vagy az alapját.

Az az ember, aki csiszolt képzelettel bír, számos olyan gyönyör birtokába jut, amelynek élvezetére az avatatlanok nem képesek. Társalogni tud egy képpel, és kellemes társaságra lel egy szoborban. Titkos felfrissülést talál egy irodalmi leírásban, és gyakran nagyobb elégedettségére szolgál egy liget vagy rét látványa, mint másoknak annak birtoklása. Mondhatni, résztulajdonosává válik mindannak, amit lát, és a természet legvadabb és legkevésbé megművelt részeit is gyönyörei szolgálatába állítja; így aztán úgyszólván más fényben látja a világot, és az emberek előtt elrejtőző elbájoló dolgok egész sokaságát fedezi föl.

Bizonyára igen kevesen tudják, hogyan lehet az ember egyszerre tétlen és ártatlan, s képesek örömet lelni bármely olyan gyönyörben, amely nem bűnös; a többiek minden szórakozása egy vagy más erény rovására történik: ahogy elfoglaltság nélkül maradnak, a bűn vagy az ostobaság ösvényére lépnek. Az ember tehát törekedjék arra, hogy ártatlan gyönyöreinek körét olyan tágassá tegye, amilyenné csak tudja, hogy biztonsággal vonulhasson vissza ide, és úgy élvezze őket, hogy amiatt a bölcs ember sem pirulna el. A képzelőerő gyönyörei pedig éppen ebből a fajtából valók, hiszen nem kívánnak olyan gondolkodásmódot, amilyen a komolyabb elfoglaltságokhoz szükséges, és nem is engedik az elmét olyan közömbös és tunya állapotba süllyedni, amilyen az érzékibb örömeinket jellemzi: mintegy gyöngéden megtornáztatja az elméleti képességeket, fölébreszti azokat a restségből és a tespedésből, de anélkül, hogy munkára fogná vagy nehézségek elé állítaná azokat.

Hozzátehetjük ehhez azt is, hogy a fantázia gyönyörei inkább tekinthetők egészségesnek, mint az érteleméi, amelyeket gondolkodással és túlságosan is megerőltető agymunkával kell kiküzdenünk. A kellemes látványok a természetben, a festészetben vagy a költeményekben egyaránt vannak jótékony hatással a testre és az elmére, és nem csupán a képzelőerő megtisztításában és derűsebbé tételében segédkeznek, de képesek eloszlatni a bánatot és a melankóliát, minthogy kellemes és élvezetes mozgásba hozzák az

életszellemeket. Ezért van az, hogy Sir Francis Bacon helyénvalónak ítélte, hogy az *Egészségről* szóló esszéjében olvasójának egy verset vagy egy tájat írjon föl gyógyszerként, és egyúttal határozottan lebeszélje őt a csavaros és kifinomult vizsgálódásokról, s azt ajánlja, hogy olyan tanulmányokat folytassunk, amelyek ragyogó és mutatós tárgyakkal töltik el az elmét, mint például a történeti művek vagy a mesék olvasása és a természet szemlélése.

Ebben az írásban, mintegy bevezető gyanánt, rögzítettem a képzelőerő azon gyönyöreinek a fogalmát, amelyek jelenlegi kutakodásom tárgyát képezik, és számos megfontolás alapján megkíséreltem e gyönyörök követésére bízni az olvasómat. A következő esszében megvizsgálom azokat a forrásokat, amelyekből mindezek a gyönyörök fakadnak.

412. szám (1712 június 13) [A képzelőerő gyönyörei, II]

Divisum sic breve fiet opus. – MART.⁵

Először a képzelőerő azon gyönyöreit vizsgálom meg, amelyek a külső tárgyak tényleges látása és a látvány vizsgálata nyomán ébrednek bennünk. Ezek pedig, úgy gondolom, kivétel nélkül a nagy, a szokatlan és a szép dolgok szemléletéből fakadnak. Lehetséges ugyan, hogy egy tárgy olyan rettenetes és taszító, hogy a félelem és a visszatetszés, amelyet kivált, erősebbnek bizonyul a gyönyörnél, amelyet nagysága, újdonsága vagy szépsége idéz elő, mégis az élvezet aszerint keveredik ilyenkor az undorral, hogy az előbbi három lehetőség közül melyik a legszembeötlőbb és a legmeghatározóbb.

Nagyságon nem csupán valamely különös tárgy kiterjedését értem, hanem azt, hogy mennyire hatalmas a látvány egésze, egyetlen darabként tekintve. Ilyenek például egy nyílt síkság látképe, egy mérhetetlen, meg nem művelt, lakatlan táj, hatalmas hegyekkel, magas sziklával és szakadékokkal, vagy ilyen egy kiterjedt vízfelület, ahol nem a látvány újdonsága vagy szépsége ragad meg minket, hanem az a vad nagyszerűség, amellyel a természet számos ehhez hasonlóan rettentő művében találkozunk. Képzelőerőnk szeret eltelni egy tárggyal, vagy valami olyan dolog után kapdosni, ami meghaladja a korlátait. Ezek a határtalan látványok gyönyörteli döbbenetet váltanak ki a lélekből, kellemes dermedtséget és lenyűgözöttséget érzünk a hatásuk alatt. Az emberi elme természetétől fogva gyűlöl mindent,

⁵ Martialis: Epigrammák, IV. lxxxii, 8. „Nem leszen oly hosszú, jól ha felosztod, a mű.” (Csengeri János)

ami korlátozni látszik őt, és hajlamos bizonyos mértékig fogságban érezni magát, amikor a látás szűk határok közé van szorítva, és falak vagy hegyek közelsége zárja le minden oldalról. A tágas horizont ellenben a szabadság képe: a szemnek itt tere van kóborolni, széltében-hosszában bebarangolni az előtte nyíló táj mérhetetlenségét, és beleveszni a megfigyelésre kínálkozó tárgyak sokaságába. Az ilyen széles és határtalan látványok éppoly kellemesek a fantázia számára, mint amilyen az értelemnek az örökkévalóságról vagy a végtelenségről való töprengés. De ha szépség vagy szokatlanság is társul ehhez a nagysághoz, mint a kavargó óceán vagy a csillagokkal és meteorokkal ékes mennybolt esetében, vagy egy végeláthatatlan tájban, amelyet folyók, erdők, sziklák és ligetek tagolnak, a gyönyör még tovább növekszik, hiszen ekkor már nem csak egy forrásból ered.

Minden új vagy szokatlan dolog azáltal vált ki gyönyört a képzelőerőből, hogy kellemes meghökkenéssel tölti el a lelket, kielégíti a kíváncsiságát, és egy új ideához juttatja. Az igazat megvallva, oly gyakran találkozunk a tárgyak egy adott körével, hogy belefáradunk abba, hogy mindig ugyanazok a dolgok vannak a szemünk előtt, és minden új vagy szokatlan tárgy segít valamelyest változatosabbá tenni az emberi életet, és látványának újszerűségével egy időre elszórakoztatja az elmét; felüdülésként szolgál, és enyhíti azt a megcsömörlöttséget, amelyre oly gyakran panaszkodunk a megszokott, mindennapi elfoglaltságainkkal kapcsolatban. Ez az, ami egy szörnyeteget is némiképp vonzóvá tesz, és emiatt találunk gyönyört még a természet torz vonásaiban is. Ezért szeretjük annyira a változatosságot, amikor minden pillanatban valami újdonság ragadja meg az elmét, és a figyelmünk nem időzhet túl sokáig egy adott tárgynál, és nem merítheti magát ki vele. Ez még inkább fokozza a nagy és a szép dolgok hatását, és kettős élvezetet nyújt a léleknek. A ligetek, a rétek és a parkok bármely évszakban kellemes látványt nyújtanak, de soha nem annyira, mint a tavasz beköszöntekor, mikor még minden új és friss, első fényében pompázik a természet, s még nem túlságosan megszokott és ismerős a szemnek. Ezért aztán semmi sem tesz elevenebbé egy tájat, mint a folyók, csobogók vagy vízesések jelenléte, melyek miatt folyamatosan változik a látvány, és minden pillanatban valami újdonsággal üdíti föl a tekintetet. Hamar kifáradunk a dombok és a völgyek szemléletében, ahol minden mozdulatlanul áll egy helyen és egy beállításban, a gondolataink némiképp azonban felkavarodnak és megkönnyebbülnek az olyan tárgyak láttán, amelyek állandó mozgásban vannak, és mindegyre kisiklanak a megfigyelő pillantás alól.

Még sincs semmi, ami oly közvetlenül jutna el a lélekhez, mint a szépség, amely azonnali titkos megelégedettséggel és derűvel tölti el a képzelőerőt, és kiteljesíti a nagyság és a szokatlanság hatását. Már az első megmutatkozása belső boldogságot ébreszt az elmében,

örömmel és élvezettel tölti el valamennyi régióját. Lehetséges ugyan, hogy az anyag egyik darabjában nincs több valóságos szépség vagy rútság, mint a másikban, hiszen lehetett volna olyan is az alkatunk, hogy mindaz, ami most undort vált ki belőlünk, kellemesnek mutatkozzék, de a tapasztalat mégis azt bizonyítja, hogy számos olyan anyagi képződmény van, amelyet az elme minden előzetes megfontolás nélkül, első pillantásra szépnek ítél, másokat meg rútnak. Látjuk tehát, hogy az érzékkel bíró teremtmények minden egyes faja eltérő képzetel rendelkezik a szépségről, és mindegyikre leginkább a saját fajára jellemző szépség hat. Sehol sem szembetűnőbb ez, mint az olyan a madaraknál, amelyek forma és arányok tekintetében megegyeznek; ezeknél ugyanis gyakran megfigyelhető, hogy a hímet az udvarlás során egyetlen toll pettyezése vagy színárnyalata vezérli, és soha nem érzi más faj vonzerejét – csupán a sajátját.

Scit thalamo servare fidem. sanctasque veretur
connubii leges; non illum in pectore candor
sollicitat niveus; neque pravum accendit amorem
splendida lanugo, vel honesta in vertice crista,
purpureusve nitor pennarum; ast agmina late
foeminea explorat cautus, maculasque requirit
cognatas, paribusque interlita corpora guttis:
ni faceret, pictis sylvam circum undique monstros
confusam aspiceres vulgo, partusque bifformes,
et genus ambiguum, et veneris monumenta
nefandae.

Hinc merula in nigro se oblectat nigra marito,
hinc socium lasciva petit philomela canorum,
agnoscitque pares sonitus, hinc noctua tetram
canitiem alarum, et glaucos miratur ocellos.

Nempe sibi semper constat, crescitque quotannis
lucida progenies, castos confessa parentes;
dum virides inter saltus lucosque sonoros
vere novo exultat, plumasque decora juvenus
explicat ad solem, patriisque coloribus ardet.⁶

Van a szépségnek egy második fajtája is, amelyet a művészet és a természet számos produktumában megtalálunk; ez nem hat olyan hévvel és vadsággal, mint a saját fajunk

⁶ E szép latinsággal írott vers-részlet Addison egyik saját költeményéből való. Ferenczi Attila prózafordításában: „Tudja a hím, hogyan legyen hű a nászában, s tiszteletben tartja a párosodás szent törvényeit: nem hat rá a hófehér begy, nem gyújtanak lángra benne eltévelyedett szerelmet a tündöklő tollak sem a tekintélyes bóbíta a fej tetején vagy a szárnyak vérvöröse, óvatosan kutatja helyette széltében a nőstények csapatát, s keresi az ismerős foltokat, az azonos módon pettyezett testet. Ha másképp tenne, mindenütt tarka fattyaktól hemzsegő erdőket látnánk, meghatározhatatlan, hibrid szüleményeket, a tiltott szerelem intő jeleit. / A rigótojónak ezért tetszik a fekete hímje, ezért keresi, és ismeri fel rögtön a kis fülemüle a rokon éneket, ezért bűvölik el a baglyot a szürkés szárnyak és az olajos szemek. Évről évre tehát fajukhoz hű szépséges fiókák cseperednek, a szülői hűség bizonyítékai, mikor a zöldellő erőben és a madárdaltól hangos ligetekben koratavasszal a szép új nemzedék ugrál, s szárnyait kiterjeszti a napba, s rajta szülei színei ragyognak.”

szépsége, de mégis alkalmas rá, hogy titkos élvezetet váltson ki belőlünk, és egyfajta gyengéd elfogultságot azok iránt a helyek és tárgyak iránt, amelyekben rábukkantunk. Ez vagy a színek derűségéből és sokféleségéből ered, a részek szimmetriájából és arányos elosztásából, a testek elrendezéséből és beállításából, vagy mindezek megfelelő keveredéséből és egyesüléséből. Az ilyenfajta szépségek számos forrása közül a szem a színekben leli a legnagyobb élvezetet. Soha nem találkozunk dicsőbb vagy gyönyörtelibb látvánnyal a természetben, mint amelyet az égbolt nyújt napkeltekor vagy napnyugtakor; ez pedig nem áll másból, mint azokból a fényfoltokból, amelyek a különböző helyzetű felhőkön mutatkoznak. Ezért van az is, hogy a költők, akik mindig a képzelőerőt célozzák, több hasonlatot merítenek a színek köréből, mint bármely más területről.

Mínthogy a fantázia mindabban élvezetet talál, ami nagy, újszerű vagy szép, és annál nagyobb a gyönyöre, minél többet talál meg e tökéletességek közül egyetlen tárgyon, ezért arra is képes, hogy egy másik érzék segítségével nyerjen még több örömet. Így például minden folyamatos hang, mint a madarak zenéje, vagy a vízesés csobogása, minden percben újra felélénkíti a szemlélő elméjét, és figyelmesebbé teszi az előtte fekvő táj számos szépségére. A megérezett illatok ugyanígy fokozzák a képzelőerő gyönyöreit, és még a látkép színeit és zöldellését is kellemesebbnek mutatják, mert a két érzék hatása erősíti egymást, és nagyobb élvezetet váltanak ki együtt, mint ha külön-külön hatnának az elmére, ugyanúgy, ahogy egy festmény különböző színei is – ha helyesen vannak elrendezve – előnyösen hangsúlyozzák egymást, és gyarapodnak szépségükben hatásos elhelyezésük miatt.

413. szám (1712. június 24) [A képzelőerő gyönyöreit, III]

*Causa latet, vis est notissima.*⁷ – OVID.

Bár a tegnapi számban azt vizsgáltuk meg, hogyan képes mindaz, ami nagy, új vagy szép gyönyört ébreszteni a képzelőerőben, mégis be kell ismernünk, hogy lehetetlen lenne meghatározni ennek a gyönyörnek a szükséges okát, minthogy nem ismerjük sem egy idea természetét, sem az emberi lélek szubsztanciáját, amelyek segítségünkre lehetnének a kettő közötti illeszkedés vagy taszítás föltárásában; így aztán, ilyenfajta belátás híján, nem is

⁷ Ovidius: *Átváltozások*. IV. 287. „Rejtett oka van, de hatása világos” (Devecseri Gábor fordítása).

tehetünk mást az efféle spekulációk esetében, mint hogy megvizsgáljuk a lélek legkellemesebb működéseit, és megfelelőképpen kategorizáljuk azokat a tárgyakat, amelyek gyönyörteliek vagy visszatetszők a lélek számára, mindezt azonban anélkül tesszük, hogy képesek lennénk nyomon követni a különféle szükséges -és hatókokat, amelyekből a gyönyör vagy a visszatetszés származik.

A célokok leplezetlenebbek és könnyebben hozzáférhetők a megfigyelés számára, hiszen gyakran a legkülönbözőbb okok váltják ki ugyanazt az okozatot; a célokok viszont noha nem adnak olyan kielégítő magyarázatot, gyakran mégis hasznosabbak, mert nagyszerű lehetőséget adnak az Első Tervező jóságának és bölcsességének csodálatára.

Mindenfajta nagyság fölötti örömünk egyik céloka a következő lehet. Létünk Legfőbb Alkotója oly módon formálta meg az emberi lelket, hogy egyedül Ő maga lehet az egyetlen végső, hozzáillő és megfelelő boldogsága. Boldogságunk jelentős részének tehát az Ő Lényének szemléléséből kell származnia, és Ő, hogy igazi élvezetet adjon nekünk ezt a szemlélés, olyanná tette a lelkünket, hogy természetes örömet leljen mindabban, ami nagy vagy határtalan. Csodálatunk – az elme igazán kellemes megindultsága – minden olyan tárgy szemügyre vételekor azonnal feltámad, ami nagy teret tölt ki a fantáziában, és következképp a megdöbbenés és az áhítat legintenzívebb érzetév fokozódik, amikor az Ő természetét szemléljük, amely sem időben, sem térben nem körülhatárolt, és a teremtett lény legmesszebbre elérő képessége sem tudja azt átfogni.

Ő kapcsolt titkos gyönyört mindannak az ideájához, ami új vagy szokatlan, hogy ezáltal ösztönözzön minket a tudás kutatására, és rávegyen a teremtés csodáinak megismerésére; hiszen minden új idea olyan gyönyörűséggel jár, amely kellő kárpótlás azért a fáradságért, melybe a megszerzése került, és így arra ösztökél, hogy újabb kutatásokba kezdjünk.

Ő tett gyönyörtelivé mindent, ami a saját fajunkban szép, hogy valamennyi teremtmény csábítást érezzen a saját nemének szaporítására, és benépesedjen a világ; ugyanis igencsak feltűnő, hogy ha a természetben bármikor is keveredés történik, és egy szörnyeteg jön világra (így nevezhetjük bármilyen természetellenes vegyülés eredményét), a leszármazott képtelen lesz saját magához hasonló utódokat létrehozni, és megalapítani a teremtmények egy új rendjét; így aztán, ha nem a saját fajának szépsége gyakorolna vonzerőt minden élőlényre, a nemzés véget érne, és a föld lakók nélkül maradna.

Végezetül pedig azért tette minden egyéb tárgy szépségét vonzóvá, pontosabban azért alakította úgy, hogy oly sok tárgy tűnjön számunkra szépnek, hogy derűsebbé és kellemesebbé tegye az egész teremtést. Szinte mindent képessé tettnek arra, hogy egy

kellemes ideát ébresszen föl a képzelőerőben; így aztán lehetetlen számunkra, hogy hűvösen vagy közömbösen szemléljük az Ő műveit, és ennyi szépséget valamiféle titkos elégedettség és élvezet nélkül vegyünk szemügyre. A dolgok meglehetősen sivár látványt nyújtanának, ha valódi alakjukban és valódi mozgásaikban látnánk őket. És mivel is magyarázhatnánk azt, hogy számos olyan ideát váltanak ki belőlünk (mint például a fény és a színek), amely különbözik mindattól, ami magukban a dolgokban föllelehető, ha nem azzal, hogy így ékeesebbé válik a világegyetem, és kellemes lesz a képzelőerő számára. Mindenféle gyönyörűséges látványok és jelenések üdítenek föl minket, képzeletünkben megdicsőül az ég és a föld, és látjuk, ahogy ez a látomásunkban születő szépség előnti az egész teremtett világot; de miféle durva és visszatetsző vázlata lenne az a természetnek, amelyet akkor látnánk, ha minden színezés eltűnne, s köddé válna a fény és az árnyék megannyi árnyalata? Röviden szólva, lelkünk jelenleg édes eltévelyedésben és káprázatban él, egy kellemes illúzióban, és úgy járunk mindenfelé, mint egy lovagregény elvarázsolt hőse, aki csodálatos kastélyokat, erdőket és ligeteket lát, madarak trillázását és folyók csobogását hallja; de amikor a titkos varázslat véget ér, szertefoszlik a csodálatos látvány, s a vigasztalan lovag egy kietlen fennsíkon találja magát, vagy egy kihalt sivatagban. Könnyen lehet, hogy ehhez hasonló állapotba kerül majd a lélek közvetlenül a testtől való elválása után, amikor már nem érkeznek hozzá képek az anyagi világból, bár a színek ideái olyan kellemesek és szépek a képzelőerő számára, hogy a lélek valószínűleg nem válik meg tőlük, hanem valami egyéb alkalmi ok ébreszti majd föl ezeket, mint ahogy jelenleg a finom anyag különféle benyomásai a látószerven.

A fentiekben azt feltételeztem, hogy olvasóm tisztában van azzal a hatalmas jelentőségű modern felfedezéssel, amelyet ma a természetfilozófia minden kutatója elismer, miszerint a fény és a szín, ahogy azokat a képzelőerő érzékeli, csupán az elmében létező ideák, és nem olyan tulajdonságok, amelyek anyagi létezéssel bírnak. Minthogy ez egy olyan igazság, amelyet számos modern filozófus vitán felül bebizonyított, és valójában éppen ez annak a tudománynak az egyik legkifinomultabb elmélete, az angol olvasó, ha az elképzelés részletesebb magyarázatára kíváncsi, akkor azt Locke úr *Értekezés az emberi értelemről* című műve második könyvének nyolcadik fejezetében föllelheti.

*Alterius sic altera poscit opem res, et conjurat amice.*⁸ – HOR.

Ha abból a szempontból vesszük szemügyre a természet és a művészet alkotásait, hogy melyik képes nagyobb felüdülést adni a képzelőerőnek, az utóbbiakat sokkal erőteljesebben fogjuk találni az előbbieknél, hiszen bár éppoly szépnek vagy különösnek tűnhetnek, mint a másik, mégis teljesen híján vannak ama hatalmasságnak és mérhetetlenségnek, amely olyan erős hatással van a szemlélő elméjére. Emez is lehet éppoly finom és csiszolt, de soha nem tárulhat föl benne olyan méltóságteli és nagyszerű terv, mint amabban. Van valami merészebb és mesteribb a természet durva és gondatlan ecsetvonásaiban, mint a művészi finommunkában és dekorálásban. Még a legelőkelőbb kert vagy palota szépségei is szűk térbe vannak zárva; a képzelőerő egy pillanat alatt bejárja őket, és máris valami újdonságban akar kielégülni; a természet vad mezőin azonban a látás szabadon kószálhat föl és alá, és végtelenül sokfajta, meghatározott korlát vagy számosság nélküli kép táplálja az éhségét. Ezért van az, hogy a költő mindig a vidéki élet szerelmese, ahol a természet a legteljesebb tökéletességében mutatkozik, és ellát minket mindazokkal a látványokkal, amelyek a legalkalmasabbak a képzelőerő gyönyörködtetésére.

Scriptorum chorus omnis amat nemus et fugit urbem. – HOR.⁹

*At secura quies et nescia fallere vita,
dives opum variarum, at latis otia fundis,
speluncae vivique lacus et frigida Tempe
mugitusque boum mollesque sub arbore somni.* – VERG.¹⁰

Bár számos olyan vad tájjal találkozunk, amely üdítőbb, mint a mesterséges látványok, a természet alkotásait ennek ellenére annak arányában találjuk még kellemesebbnek, minél jobban hasonlítanak a műalkotásokra; mert ez esetben kettős elvből fakad a gyönyörünk: egyrészt a tárgyak maguk kellemesek a szemnek, másrészt pedig egyéb tárgyakra

⁸ Horatius: *Ars poetica* 410. „így jön létre a mű, ha barátságot köt e kettő.” (Bede Anna fordítása).

⁹ Horatius: *Epistulák* II.ii.77. „Mind aki költő, zöld ligetet keres, egy sem a várost!” (Bede Anna fordítása).

¹⁰ Vergilius: *Georgica* II. 467-451.

Ám a derűs nyugalom s a csalódás nélküli élet
Sok java-kincse s a jólét is nagymessze tanyádon,
Sok zugoly és víg forráshab hűs völgyhasadékodban
S nyáj bőgése üdít, sőt fák enyhén puha szender –
Mind a tiéd. (Lakatos István fordítása)

hasonlítanak. Éppannyira gyönyörködünk a szépségük összehasonlításában, mint pusztaszemléletében, s az elménkben egyként jeleníthetjük meg őket mint utáztatokat és mint eredetiket. Ebből származik egy szépfekvésű táj által kiváltott élvezet, amelyet ligetek és rétek, erdők és folyók tesznek változatossá; vagy amelyet az olyan, szándékolatlanul kialakult tájképek okoznak – fákkal, felhőkkel és városokkal –, amelyeket alkalmanként a márvány erezetében fedezünk föl, vagy a sziklák és barlangok különös mintázata; egyszóval, mindaz, ami olyan változatosságot vagy szabályszerűséget mutat, hogy azt valamely terv hatásának tekinthetjük, egy olyan tárgyon, amelyet a véletlen művének nevezünk.

Ha a természet alkotásainak értéke annak függvényében nő, hogy mennyire hasonlítanak a művészet alkotásaira, abban is biztosak lehetünk, hogy az emberi művek még ennél is nagyobb előnyre tesznek szert, ha a természetre hasonlítanak, hiszen itt nem csak a hasonlóság van kedvünkre, hanem a minta is tökéletesebb. A legmutatósabb tájképet, ami valaha is elém került, egy sötétkamra falán láttam, amelynek egyik oldalán egy hajózható folyó húzódott, a másikon pedig egy park. Ez egy egészen közismert optikai kísérlet. Itt az ember a víz hullámait és áramlását erős és pontos színekben látja, miközben a hajó képe egyik oldalt beúszik, és fokozatosan átvitorlázik az egész művön. Egy másik falon a fák zöld árnyéka látszott, ahogy előre és hátra hajladoznak a szélben, és miniatűr özcsordák szökdecseltek közöttük. Be kell ismernem, hogy az újdonság is hozzájárulhat ahhoz a gyönyörhöz, amellyel egy ilyen látvány hat a képzelőerőre, de a fő ok kétségtelenül a természethez való szoros hasonlósága, minthogy – más képekkel ellentétben – az ábrázolt dolgoknak nem csupán a színét és az alakját adja vissza, de a mozgását is.

Már korábban is megjegyeztük, hogy a természet általában nagyszerűbb és magasztosabb, mint a művészi csecsebecsék. Így aztán, amikor ennek a többé vagy kevésbé pontos utáztatát látjuk, akkor nemesebb és emelkedettebb gyönyört érzünk, mint a finomabb és precízebb műalkotások esetében. Ezért van az, hogy a mi angol kertjeink nem érintik meg olyan erővel a fantáziát, mint a francia és az olasz kertek, ahol hatalmas földterületeken kertek és erdők vonzó keverékeit láthatjuk, amelyek mindenütt egyfajta mesterséges vadságot sugallnak. Ez sokkal inkább elbájoló, mint az a rendezettség és elegancia, amellyel saját országunkban találkozunk. Bizonyára káros hatással lenne a lakosságra, és egyes személyeknek anyagi káruk is származna belőle, ha ilyen sok földet vonnánk ki a legeltetés és a szántás alól egy sűrűn lakott ország számos területén, hiszen azokat jelenleg jóval gazdaságosabban művelik meg. Másrészt viszont miért is ne lehetne egy teljes birtokot, sűrű ültetvények kialakításával, egyfajta kertté tenni, amely épp annyira a hasznára, mint amennyire a gyönyörűségére szolgálna a birtokosának? Egy fűzfával benőtt láp, vagy egy

tölgyektől árnyékos hegyoldal nem csupán szebb, de értékesebb is, mint ha csupaszok és díszítetlenek. A kukoricaföldek igen kellemes látványt nyújtanak, és ha a közöttük nyúló ösvényeket kicsit gondoznák, ha a ligetek természetes hímzését egy kevés művészettel fokoznák, és teljesebbé tennék, s azt a számtalan sövényt olyan fákkal és virágokkal tagolnák, amelyeknek megfelelő a talaj, akkor csinos tájképet lehetne formálni egy birtokból.

Azok a szerzők, akik leírták nekünk Kínát, arról számolnak be, hogy az ottaniak nevelésnek találják az európai ültetvényeket, amelyek szabályszerűen, párhuzamos vonalakban vannak kialakítva, mert szerintük mindenki képes arra, hogy egyenlő sorokban és egységes elrendezésben ültessen el fákat. Ők az ilyen munkákban inkább a tehetségüket kívánják megmutatni, és ezért mindig elrejtik azt a művészetet, amely vezeti őket. Úgy hírlík, van egy szó a nyelvükben, amellyel egy olyan ültetvény szépségét nevezik meg, amely már első pillantásra megragadja a képzelőerőt, de még csak föl sem fedezzük, minek is van olyan kellemes hatása. A mi brit kertészeink azonban, ahelyett, hogy a természet kedvében járnának, szeretnek minél inkább eltérni tőle. Fáink kúp, gömb vagy piramis alakúak. Olló nyomát látni minden cserjén és bokron. Nem tudom, vajon egyedül vagyok-e ezzel a véleményemmel, de a magam részéről sokkal szívesebben nézek el egy olyan fát, amely gazdagon ontja magából az ágakat, mint egy olyat, amelyet geometrikus formára metszettek és nyirbáltak, s én már csak úgy gondolom, hogy egy virágzó gyümölcsös kert bizony sokkal üdítőbb látványa, mint azok a kicsiny labirintusok valamely túlságosan is kimunkált virágoskertben. De minthogy kitűnő kerttervezőinknek muszáj túladniuk az egész növénykészletükön, ezért számukra mi sem természetesebb, mint hogy kiirtják az összes szépséges gyümölcsfaültetvényt, és ravaszabbnál ravaszabb terveket eszelnek ki arra, hogy a lehető legnagyobb haszonnál értékesíthessék az örökzöldjeiket és más hasonló mozgatható palántáikat, amelyekből igazán bőséges készletekkel rendelkeznek.

415. szám, 1712 június 26. [A képzelőerő gyönyörei, V]

*Adde tot egregias urbes operumque laborem. – VERG.*¹¹

A korábbiakban megvizsgáltam, milyen hatással vannak a természet művei a fantáziára, majd általánosságban áttekintettem, miképpen támogatják és egészítik ki egymást

¹¹ Vergilius: *Georgica* II. 155. „Ehhez a számos erős várost (nagy munka gyümölcsét) [vedd]” (Lakatos István fordítása).

a természet és a művészet produktumai, s hoznak létre olyan látványokat és tájakat, amelyek a leginkább alkalmasak arra, hogy gyönyört váltsanak ki a szemlélő lelkéből; ebben a számban pedig arról a művészeti ágról fogok fölvetni néhány gondolatot, amely a legközvetlenebbül váltja ki a képzelőerő eddig tárgyalt elsődleges gyönyöreit. Ez a művészet pedig az építészet, amelyet csupán annyiban fogok megvizsgálni, amennyiben az eddigi vizsgálódások hozzájárulnak a megértéséhez, s nem tárgyalom azokat a szabályokat és elveket, melyeket az építészeti nagy mesterei már lefektettek, és e tárgyban írt számtalan értekezésükben részletesen kifejtettek.

Nagyságról az építészetben egyrészt az épületek mérete és kiterjedése, másrészt pedig a stílusuk tekintetében beszélhetünk. Az előbbi szempontjából a régiek, különösen a világ keleti népei, összehasonlíthatatlanul fölülmúlták az újakat.

Még ha nem is említjük a bábéli tornyot, amelyről egy régi szerző azt állítja, hogy az ő idejében még láthatóak voltak az alapjai, és egy nagy hegyre hasonlítottak, mi lehetne méltóságtelejesebb látvány Babilon falainál, a függőkerteknél, a Jupiter Belus templomnál, amely egy mérföld magasra emelkedett, nyolc emeletes volt, s minden emelete vagy kétszáz méter magas, a tetején pedig a babiloni obszervatórium állt. Szót érdemel még az a hatalmas szikla, amelyből Szemirámisz szobrát faragták ki, körötte kisebb sziklából az adófizető államok uralkodói; s az a rettentő medence, vagy inkább mesterséges tó, amely az Eufrátesz összes vizét be tudta gyűjteni, amíg megépült egy új csatorna, és a folyó továbbfolyhatott, valamint az a sok árok, amelyeken elvezették a folyó vizét. Tudom, hogy sokak szerint ezek a csodálatos műalkotások csak a mesék világában léteznek, de nem hiszem, hogy okunk lenne csak azért gyanakodni, mert nálunk jelenleg nem láthatók ilyen művek. Sok szempontból lényegesen kedvezőbbek voltak a körülmények az építkezéshez akkoriban, és a világnak azon a táján, mint azóta bárhol is. A föld igen termékeny volt, az emberek főképp állattenyésztésből éltek, amelyhez sokkal kisebb számú munkásra van szükség, mint a földműveléshez; kevés szakma adott munkát a dolgozabb népeknek, s még kevesebb művészet vagy tudomány foglalta le a spekulatív alkatú embereket; és ami mindennél fontosabb: az uralkodó abszolút hatalmat élvezett; így aztán, amikor háborúba indult, egész népének állt az élére – így lehet az, hogy bár Szemirámisz hárommillió hadsereggel szállt csatába, mégis ellenfelei nagyobb létszáma miatt vereséget szenvedett. Ezért aztán nincs mit csodálkoznunk azon, hogy ha békeidőben építkezésre adta a fejét, ilyen rettentő számú munkással hatalmas műveket tudott létrehozni – arról nem is beszélve, hogy azon az éghajlaton ritkán kell megszakítani az építkezést a téli fagy miatt, amely az északi munkásokat az év felében tétlenségre kárhozza. Éghajlatuk további előnyei közé tartozik a

történészek szerint az is, hogy ott bitument, vagyis természetes szurkot izzadt magából a föld, ez pedig minden bizonnyal ugyanaz az anyag, melyet a Szentírás szerint a bábéli torony építéséhez használtak: „szurkot ragasztó gyanánt.”¹²

Egyiptomban még láthatók a piramisok, amelyek meg is felelnek az utazók leírásainak, s biztos vagyok abban, hogy föl lehetne lelni annak a labirintusnak a maradványait is, amely egy egész provinciára kiterjedt, és száz templomot építettek számos elágazása és alegysége közé.

A Kínai nagyfal is ezek közé a bámulatos keleti építmények közé tartozik, és még a világ térképén is megtaláljuk, bár ha nem állna még ma is, mindenki mesebeszédnek tekintené a róla szóló beszámolókat.

Áhítatos tiszteletet érzünk a legnemesebb épületek iránt, amelyek a világ számos országának szolgáltak díszül. Ez indítja az embereket arra, hogy az imádság számára templomokat és más nyilvános helyeket építsenek: nem csupán azért, hogy a nagyszerű épület lakóhelyet kínáljon az istenség számára, hanem azért is, hogy a lenyűgöző mű nyitottá tegye az elmét a nagyszerű képzetek befogadására, és képessé tegye azt a hely istenségével való érintkezésre. Mert minden magasztos tárgy lenyűgözöttséget és tiszteletet ébreszt a szemlélő elméjében, és egybeváág a lélek természetes nagyságával.

Meg kell vizsgálnunk ezután a stílus nagyszerűségét az építészetben, amely oly nagy erővel hat a képzelőerőre, hogy még egy apró épület is, ha rendelkezik ezzel, nemesebb ideákat hoz létre az elmében, mint egy akár húszszor nagyobb kiterjedésű építmény, amelynek közönséges vagy érdektelen a stílusa. Így, föltehetőleg, erősebb hatást gyakorolnának Lüszipposz szobrai Nagy Sándorról, még ha pusztán életnagyságúak voltak is, mint amelyet az Athosz hegy váltott volna ki, ha egy héroszt faragnak ki belőle – egyik kezében egy folyóval, a másikban pedig egy várossal – ahogy azt Pheidiasz tervezte.

Gondolja csak végig bárki, milyen lelkiállapotba jut, amikor Rómában először lép be a Panteonba, miképpen tölti meg a képzelőerejét a nagyság és a bámulat érzete, és hasonlítsa ezt össze azzal, mennyivel kisebb hatást gyakorolnak rá egy gótikus katedrális belső terei, még ha ötször akkorák is, mint az ókori templom – ez a különbség egyedül a stílus nagyszerűségével magyarázható a régebbi, és hitványságával az újabb esetében.

Egy francia szerzőtől olvastam egy idevágó gondolatot, amely nagyon a kedvemre való. Monsieur Fréart *Párhuzam a régiek és az újak építésze között* című művéből

¹² Genézis 11:3. „és lőn nékik a téglá kő gyanánt, a szurok pedig ragasztó gyanánt.” (Károli Gáspár fordítása)

származik.¹³ Az általa használt szakkifejezésekkel igyekszem visszaadni a mondandóját. Megfigyeltem egy igen különös dolgot – írja –, amely magyarázatul szolgálhat arra, hogy miképpen tűnhetnek azonos kiterjedésű felületek az egyik stílusban nagyszerűnek és méltóságteljesnek, a másikban pedig szegényesnek és jelentéktelennek; a magyarázat első látásra nem feltűnő, és szokatlan. Azt állítom tehát, hogy ha lenyűgöző stílust akarunk elérni az építészetben, úgy kell eljárunk, hogy a struktúra fő elemei csupán kevés nagyszabású részre legyenek fölosztva, s a domborművek meg a kannelúrák oszlopok bátrak és nagy ívűek legyenek rajta; s így, minthogy a szem nem lát semmit, ami kisszerű vagy hitvány lenne, a képzelőerőt is erősebben megérinti és mozgásba hozza a mű, amellyel találkozik. A gerendázat esetében például, ha a koronapárkányzatban a fríz vagy az architráv, a fődém, az abakusz vagy a fogsor tetszetős kinyúlásai méltóságteli hatást tesznek, ha mit sem látunk abból a szokásos zűrzavarból, amelyet a domborléc apró bemélyedései és kiálló párkányai, s tudom is én, még hány zűrzavaros részlet vált ki, amely a nagy és súlyos épületeken semmilyen hatást nem tesz, és csak haszontalanul foglalja a helyet és elcsúfítja a fő részeket, akkor egészen biztosra vehetjük, hogy az egész stílusa ünnepélyes és nagyszerű lesz; ellenkező esetben azonban, ha fölöslegesen sok olyan apró díszítőelemet látunk rajta, amely megosztja és elaprózza a megfigyelési szöveget, szegényes és kisszerű jellege lesz az épületnek: olyan nagy számú nézőpont van itt ugyanis összepréselve, hogy az összehatás elkerülhetetlenül zavaros lesz.

Az építészetben használt összes kialakítás közül egynek sincs nagyszerűbb hatása, mint a konkávnak és a konvexnek, s azt találjuk, hogy mind a régi, mind az új építészetben, Kína távoli részeitől és a hozzánk közelebb eső területekig, azoknál az épületeknél, amelyeket pompázatosra és pazarra terveznek, köralapú oszlopokat és boltozatos tetőket használnak. Ezt véleményem szerint az magyarázza, hogy az ilyen kialakításoknál többet látunk az épület testéből, mint másoknál. Lehetséges ugyanis úgy elrendezni a testeket, hogy a szem egyszerre a felületük kétharmadát is befogadhassa, de az ilyen esetekben a látásnak több különböző szögre kell megoszlania, s nem egy egységes ideát fog befogadni, hanem számos azonos típusú ideát. Ha az ember kívülről vesz szemügyre egy dómot, pillantása annak a felét képes átfogni, ha pedig belülről néz föl, egy szempillantással a teljes látvány az övé; az egész

¹³ Roland Fréart de Chambray (1606 – 1676) francia műkritikus és teoretikus. Nevéhez fűződik Andrea Palladio 1570-es építészetelméleti művének első teljes fordítása, és Leonardo da Vinci 1490–1513 között keletkezett följegyzéseit a festészetéről is ő tolmácsolta. *Parallèle de l'architecture antique avec la moderne* (1650) című kötetében tíz régi és új szerző építészzel kapcsolatos írásait gyűjtötte össze, fordította franciára és látta el kommentárokkal, oly módon, hogy az egész könyv a régiek fölényét bizonyítsa az újakkal szemben (különös tekintettel a klasszikus oszloprendekre). Fréart kötete 1664-ben jelent meg angolul, John Evelyn fordításában. Addison ezt több helyen is módosítja.

konkáv felület egyszerre tárul a szem elé, ez ugyanis egy olyan középpont, amely a látás körének minden sugarát összegyűjti és egybefogja. Egy négyszög alapú oszlop esetében a pillantás gyakran csak a felület negyedét képes befogadni, és egy szögletes belső tér esetében is mindenféle irányokban szét kell tekintenünk ahhoz, hogy a belső felület egészét áttekinthessük. Ezért van az is, hogy a fantáziát sokkal erősebben megéri a kinti táj vagy az égbolt látványa, ha az ablak boltíves, s nem pedig négyszögletű vagy bármilyen egyéb kialakítású. A szivárvány pompázatosága éppen annyit köszönhet a formájának, mint a színeinek, ahogy azt Sirák fia oly költőien leírja: „Nézz a szivárványra, s dicsérd alkotóját, káprázatosan szép a pompájában. Átfogja fényével az égboltozatot, a Magasságbeli keze feszítette ki.”¹⁴

Miután a fentiekben megvizsgáltam az építészeti nagyság hatását az elmére, most rátérhetnék annak a gyönyörnek a tárgyalására, amelyet az újdonság vagy a szépség nyújt a művészet esetében, de minthogy minden néző természettől fogva jobb ízléssel rendelkezik a két tökéletesség terén, bármelyik látott épület esetében, nem fogom ennek elemzésével untatni az olvasót. Jelenlegi célom szempontjából elegendő azt megjegyezni, hogy ebben az egész művészeti ágban csupán a nagyság, a szokatlanság és a szépség nyújt élvezetet a képzelőerő számára.

416. szám, 1712. június 27.

[A képzelőerő gyönyörei, VI]

Quatenus hoc simile est oculis, quod mente videmus. – Lucr.¹⁵

Az esszé elején két csoportra osztottam a képzelőerő gyönyöreit: olyan gyönyörökre, amelyeket az aktuálisan a szemünk előtt álló tárgyak váltanak ki, és olyanokra, amelyeknek a forrásai eredetileg a szemem át léptek be az elmébe, és később felidézük őket vagy pusztán az elme tevékenysége által, vagy rajtuk kívüli tárgyak – például szobrok és leírások – megte. Az egyik csoportot már megvizsgáltuk, most sorra vesszük a másikat is, amelyet a világos

¹⁴ *Sirák fia könyve* 43: 12. (Dr. Rosta Ferenc fordítása). *Nagy képes Biblia*. Pantheon Kiadó, 1993. Fordította a Szent István Társulat. 530.

¹⁵ *A természetről*, IV. 732-3.

„mit az elménkkel látunk, mind arra hasonlít

Mit szemmel látunk” (Tóth Béla fordítása)

fogalmazás kedvéért a képzelőerő másodlagos gyönyöreinek neveztem. Mikor azt mondom, hogy azok az ideák, amelyeket a szobrok, leírások vagy egyéb látványok váltanak ki belőlünk, azonosak mindazzal, amit egyszer valóban láttunk, azt nem úgy értem, hogy azt a helyet, azt a személyt vagy azt az esetet láttuk, amelyet a művész leírt vagy kifaragott. Már az is elegendő, hogy láttunk helyeket, személyeket és tetteket úgy általában, amelyek hasonlítottak arra vagy legalább valami távoli párhuzamot mutattak az ábrázolás tárgyával – a képzelőerőnek ugyanis, miután már számos különös idea áll a rendelkezésére, módjában áll azokat megnagyobbítani, összekapcsolni, és kedvére variálni.

Az ábrázolás különböző módjai közül a szobrászat a legtermészetesebb, és ez hoz létre az ábrázolás tárgyához leginkább hasonló művet. Ha egy vak ember, hogy egy jól ismert példával éljek, a kezébe vesz egy szobrot, és végigfuttatja a kezét a véső által hagyott különböző vájatokon és nyomokon, könnyedén meg fogja érteni, hogy azok miképpen ábrázolják egy ember vagy egy állat alakját, de ha egy képen futtatná végig a kezét, amelynek az egész felülete sima és egyforma, soha nem tudná elképzelni, miképpen lehet egy egyszerű, egyenletes és szabályos vásznon bemutatni az emberi test megannyi kiemelkedését és bemélyedését. Az irodalmi leírás még a festészetnél is távolabb áll az ábrázolt dologtól, hiszen egy kép valóban hasonlít eredetijéhez, a betűk és a szótagok azonban egy csöppet sem. A színek a világ minden nyelvén beszélnek, a szavakat azonban csupán egyetlen nép vagy nemzet tagjai értik. Ezért aztán, bár az embereket a szükségleteik hamar rákényszerítették a beszéd fölfedezésére, a festészet valószínűleg korábbi találmány, mint az írás. Az utazók például beszámoltak róla, hogy Amerikában, amikor a spanyolok odaértek, a helyiek a sürgős üzeneteket festve küldték el a mexikói császárhoz, és az országában ceruzarajzokon terjedtek a hírek; számukra ez természetesebb módszer volt az írásnál, még ha sokkal tökéletlenebb is, hiszen lehetetlen lerajzolni a beszéd apró összetevőit vagy képen ábrázolni egy kötőszót, esetleg egy határozót. Még ennél is különösebb lenne, ha a látható tárgyakat hangok útján próbálnánk meg ábrázolni, amelyekhez nem kapcsolódnak ideák, vagyis egyfajta zenei leírást valósítanánk meg. Ennek ellenére bizonyos, hogy a hangok mesterséges kompozíciója valamilyen zavaros és tökéletlen fogalmakat azért felébreszthet a képzelőerőben, és a tapasztalat azt mutatja, hogy e művészet nagy mesterei képesek a hallgatóikat egy csata hevébe és rohanásába belevinni, melankolikus helyzetekbe juttatni, a halál, és a temetés sejtelmét kiváltani belőlük, vagy éppen ligetek és az Elízium gyönyörteljes álmaiban ringatni őket.

Mindezekben az esetekben a képzelőerő másodlagos gyönyöre az elme tevékenységéből fakad, amely összehasonlítja az eredeti tárgyakról szerzett ideáinkat azokkal

az ideákkal, amelyeket az őket ábrázoló szobrok, képek, leírások vagy hangok hoznak létre bennünk. Ahogy azt ebben az összefüggésben már korábban is megjegyeztem, nem ismerjük a szükséges okot, amely megmagyarázná, hogy az elme ilyen működése miért vált ki olyan nagy élvezetet, mégis a legkülönbözőbb örömeink magyarázhatók az összehasonlítás elvével. Ugyanis emiatt nem csupán a szobrászatban, a festészetben és a leírásokban találunk élvezetet, de mindenfajta utánozótevékenység és művészet is a kedvünkre van. Ugyanez teszi kellemessé a szellemesség különböző formáit, amelyeket – mint erre korábban rámutattam¹⁶ – az ideák hasonlósága hoz létre, és ez okozza azt a kevéske örömet is, amelyet a torz szellemesség különböző változataiban találunk olykor-olykor, épüljön az a betűk összjátékára, mint az anagramma és az akrosztichon, vagy a szótagokéra, mint a kínrímek és az echó vers esetében; szavakéra, mint a szóviccekben és a szójátékokban, vagy akár egy egész mondat, sőt vers elrendezésének szárnyakhoz vagy egy oltárhoz való hasonlatosságára.¹⁷ Az elme ilyen működésének a gyönyör érzetével való összekapcsolásának a céloka bizonyára az volt, hogy az embert az igazság utáni kutatásra ösztökélje és bátorítsa, hiszen az egyik dolog megkülönböztetése a másiktól, és az ideáink közötti helyes megkülönböztetések képessége egyedül attól függ, ahogy azokat összehasonlítjuk, és megállapítjuk a természet művei közötti hasonlóságot vagy különbözőséget.

E helyen azonban a képzelőerő azon gyönyöreire fogok szorítkozni, amelyeket szavak által fölidézett ideák váltanak ki, ugyanis a legtöbb olyan megfigyelés, amelyet az irodalmi leírások kapcsán tehetünk, teljes egészében vonatkoztatható a festészetre és a szobrászatra is.

A jól megválasztott szavak oly nagy erővel bírnak, hogy a leírások gyakran élénkebb ideákat idéznek föl, mint maguknak a dolgoknak a látványa. Az olvasó képzelőerejében a szavak nyomán erősebb színekkel és nagyobb élethüsséggel festett tájkép jelenik meg, mint ha magát a festményen ábrázolt tájat látnák. A költő ereje ebben az esetben mintha meghaladná a természetét; az ábrázolt tájat persze a természetből meríti, de fölerősíti annak a hatását, fokozza a szépségét, és oly élettellivé teszi a látvány egészét, hogy a magukból a tárgyaktól származó képek erőtlennek és haloványnak tűnnek a kifejezésük hatásához képest. Ennek föltehetően az lehet az oka, hogy ha egy tárgyat szemlélünk, abból egyszerre csupán annyi jelenhet meg a képzelőerőben, amennyit a pillantás át tud fogni, a költő azonban a leírás során úgy mutatja be a tárgyat, ahogy csak akarja, és számos olyan részletre irányíthatja rá a figyelmünket, amelyet amikor láttuk, vagy észre sem vettünk, vagy kívül esett a

¹⁶ A *Spectator* 58–63. számaiban volt szó a szellemesség különböző fajtáiról.

¹⁷ George Herbert írta a leghíresebb ilyen tizenhetedik századi képverseket.

látóköriünkön. Ha egy adott tárgyra tekintünk, a róla szerzett ideánk két vagy három egyszerűbb ideából áll össze, de a költőnek, amikor azt ábrázolja, módjában áll egy komplexebb ideát kialakítani róla, vagy egyedül csak azokat az ideákat fölidézni, amelyek a legalkalmasabbak a képzelőerőnk megérintésére.

Itt alighanem meg kellene vizsgálnunk, hogyan lehetséges az, hogy nem élvezik egyformán ugyanazt a leírást az azonos nyelvet beszélő olvasók. Az egyik emberből elragadtatottságot vált ki egy passzus, a másik hideg fejjel, közömbösen futja át, valaki kivételesen természetűnek érez egy leírást, más pedig semmi fajta hasonlóságot vagy összeillőséget nem tud fölfedezni. Az ízlések ilyen sokfélesége vagy azzal magyarázható, hogy az egyik olvasó képzelőereje tökéletesebb, mint a másiké, vagy azzal, hogy az egyes olvasók eltérő ideákat kapcsolnak ugyanazokhoz a szavakhoz. Ahhoz ugyanis, hogy megfelelőképpen élvezzünk egy leírást, és helyes ítéleteket fogalmazzunk meg róla, gazdag képzelőerővel kell születnünk, és szükséges, hogy helyesen mérjük föl egy adott nyelv különböző szavainak erejét és hatásosságát, s képesek legyünk megkülönböztetni azokat, amelyek a legjelentőségesebbek és a legnagyobb erővel fejezik ki a hozzájuk tartozó ideákat, és fölismerjük, hogy mennyiben növekszik meg az erejük és a szépségük, amikor más szavakkal kapcsolódnak össze. Élénk fantázia tudja csak megőrizni azoknak a képeknek a lenyomatát, amelyek a külvilágból érkeztek hozzá, és csak finom megkülönböztetésekre képes ítéelőerő segítségével tudjuk kiválasztani azokat a szavakat, amelyek a legmegfelelőbben öltöztetik és díszítik fel azokat. Ha valaki nem rendelkezik e két képesség valamelyikével, még ha fel is fogja egy leírás jelentését úgy általában, soha nem lesz képes minden egyes szépségét elkülöníteni, ahogy egy rövidlátó ember is be tudja fogadni az előtte fekvő táj zavaros képét anélkül, hogy meglátná annak az egyes részeit, vagy megkülönböztetné színárnyalatainak sokféleségét azok teljes dicsőségében és tökéletességében.

417. szám, 1712. június 28. [A képzelőerő gyönyörei, VII.]

*Quem tu, Melpomene semel
nascentem placido lumine videris,
illum non labor Isthmius
clarabit pugilem, non equus impiger.*

.
*Sed que Tibur aquae fertile praefluunt,
et spissae nemorum comae
fingent Aeolio carmine nobilem. – Hor.¹⁸*

¹⁸ Horatius: Ódák IV. 3

Meg lehet figyelni, hogy egy korábban látott tárgy bármely tulajdonsága egy látvány valamennyi bennünk élő felidézi, és számtalan olyan ideát ébreszt föl, amelyek korábban a képzelőerőben szunnyadtak; egy különös illat vagy szín hatására azonban egy csapásra megtelik az elménk azoknak a ligeteknek és kerteknek a képeivel, ahol először találkoztunk velük, s egyszerre földidéződnek mindazok a látványok, amelyekkel akkor összekapcsolódtak. A képzelőerőnk megéri a célzást, és váratlanul városokba, színházakba, síkságokra és parkokba vezet el bennünket. Azt is megfigyelhetjük, hogy ha a fantázia olyan egykori látványokra reflektál, amelyek egykor nagy örömmel töltötték el a szemlélőt, akkor ezek a reflexió számára még kellemesebbnek tűnnek majd, mert az emlékezet tovább fokozza az eredeti hatást. Egy kartézianus gondolkodó a következőképpen magyarázná ezeket a tapasztalatokat.

Azok az ideák, amelyeket egy ilyen látkép vagy kert hozott létre bennünk, minthogy azonos pillanatban léptek be az elmébe, egymáshoz nagyon közel hagytak barázdákat az agyban; így aztán, ha a képzelőerőben e képek valamelyike fölmerül, az következőképpen megindítja az életszellemek áramlását a saját barázdája felé, ezek a szellemek azonban, mozgásuk hevesége miatt, nem csupán a nekik kijelölt barázdában haladnak, hanem számos más, ahhoz közel található barázdában is. Ily módon az azonos csoportba tartozó ideák közül több is mozgásba jön, ezek aztán azonnal a szellemek újabb áramát indítják meg, míg végül, mintha szél futott volna végig az egész csoporton, az egész látkép vagy kert kibomlik a képzelőerőben. De minthogy a gyönyör, amelyet ezeknek a helyeknek a láttán éreztünk, messze fölülmúlta és elhalványította az általuk okozott kis elégedetlenséget, a gyönyör-barázdák szélesek lettek, a nem-tetszést kiváltó ideákhoz kapcsolódó barázdák viszont csak egészen keskenyek; így igen hamar el is zárultak, és képtelenné váltak az életszellemek befogadására, s ennek megfelelően arra is, hogy visszatetsző ideákat ébresszenek az emlékezetben.

„Kit kedves, ragyogó szemed

látott, Melpomené, élete hajnalán,

nem lesz híres ökölvívó

Isthmos versenyein, nem viszi fürge ló...

.

Annak tífuri bő, életadó vizek

s erdők dúshajú lombjai

adnak fényt, ki zenél aeoli húrokon. (Bede Anna fordítása)

Hiábavaló lenne azután kutakodni, hogy a dolgoknak a képzelőerőben való erőteljes megjelenítésének a képessége vajon egyik vagy másik ember lelkének nagyobb fokú tökéletességével magyarázható-e, vagy agyának kifinomultabb szöveteivel. Egy dolog azonban biztos: egy kiemelkedő szerzőnek a születésétől fogva rendelkeznie kell e képesség teljes erejével és hatalmával, hogy képes legyen élénk képeket befogadni a külvilág tárgyairól, hosszú időre elraktározni őket, és alkalomadtán olyan elrendezésben és olyan ábrázolási módokban összekapcsolni, amelyek a legalkalmasabbak arra, hogy megragadják az olvasó fantáziáját. A költőnek éppoly fáradságos munkával kell fejlesztenie a képzelőerejét, mint a filozófusnak az értelmét. Szert kell tennie a természet megfelelő élvezetének a képességére, és alaposan kell ismernie a vidéki élet változatos látványait.

Mikor már elegendő vidéki képet őriz, meg kell ismerkednie az udvarok pompájával és ragyogásával is, hacsak nem akar leragadni a bukolikus költészetnél, vagy más hasonlóan alacsony műfajnál. Nagyon alaposan kell ismernie a művészet magasztos és emelkedett műveit a festészetben, a szobrászatban, s az építészet továbbra is ragyogó, vagy a régi korok dicsőségét romjaiban őrző remekeiben.

Az ilyen ismeretek nyitottabbá teszik az ember gondolkodását, és szélesebb körre terjesztik ki a képzelőerejét, s hatással vannak az írás minden fajtájára is, ha a szerző tudja, miképpen hasznosítsa őket. Mindazok közül, akik a művelt nyelveken írtak, valószínűleg Homérosz, Vergilius és Ovidius rendelkeztek a legkiemelkedőbb mértékben ezzel a képességgel. Az első a nagyság hatásával ragadja meg csodálatos módon az elmét, a második a szépségével, a harmadik pedig a szokatlanságéval. Ha az ember az *Iliászt* olvassa, olyan érzése támad, mintha egy lakatlan országban utazna: végeláthatatlan sivatagok, széles, meg nem művelt mocsarak, rettentő erdőségek, formátlan sziklatömbök és hegyfokok s ezernyi más vad látvány készíti bámulatra a fantáziát. Az *Aeneis* ellenben inkább egy rendezett kertre hasonlít, ahol nem találunk egyetlen földízítetlen részt sem, vagy egyetlen olyan foltot, ahol ne nőne valamilyen szépséges palánta vagy virág. Az *Átváltozásokban* pedig elvarázsolt földön járunk, és csupa varázslatos táj terül el a szemünk előtt.

Homérosz erőssége a csaták és a tömegek, a hősök és az istenek leírása. Vergilius legszívesebben saját Elíziumában időzik, vagy gyönyörködtető képeket fest. Homérosz jelzői a nagyságot emelik ki, Vergiliusé a kellemes látványt. Mi is lehetne nagyszerűbb, mint Jupiter alakja az *Iliász* első énekében, s mi lehetne elbájolóbb Venusénál az *Aeneis* elsőjében.

ἦ καὶ κυανέησιν ἐπ' ὀφρύσιν νεῦσε Κρονίων:
ἀμβρόσια δ' ἄρα χεῖται ἐπερρώσαντο ἄνακτος

κρατὸς ἀπ' ἀθανάτοιο: μέγαν δ' ἐλέλιξεν Ὀλυμπον.¹⁹

Dixit, et avertens rosea cervice refulsit,
ambrosiaeque comae divinum vertice odorem
spiravere; pedes vestis defluxit ad imos:
etr vera incessu patuit dea.²⁰

Homérosz hősei szinte kivétel nélkül isteniek és rettentők; Vergilius szinte senkit sem engedett be a költeményébe, aki ne lenne szép, főhősét pedig különös gonddal tette vonzóvá:

Lumenque iuventae
purpurerum, et laetos oculis adflarat honores.²¹

Egyszóval, Homérosz fenséges ideákkal gyönyörködteti olvasóit, és azt gondolom, minden őt követő jó költő képzelőerejét magasabbra emelte. Hadd említsem meg csak Horatiust, aki az *Iliász* vagy az *Odüsszeia* bármely részére tett apró utalástól is azonnal lánggra kap, és mindig meghaladja önmagát, ha Homérosz irányítja a gondolatait. Vergilius az *Aeneis*ben mindazt a szépséget felsorakoztatta, ami a mű témájával összeegyeztethető, a *Georgicá*ban pedig a leggyönyörködtetőbb tájképeket gyűjtötte egybe, amelyek a mezőkből, erőkből, marhacsordákból és méhrajokból egyáltalán megalkotható.

Ovidius az *Átváltozások*ban megmutatta, miképpen is hat a fantáziára a különösség. Minden történetében szerepel valamilyen csodás elem, és mindegyik egy új lény látványával zárul. Művészete mindenek előtt a leírás pillanatának helyes megválasztásában áll: még mielőtt az első alak egészen eltűnt volna, és tökéletesen kialakult volna az új. Így soha korábban nem látott dolgokkal szórakoztat bennünket mindenütt, és szörnyet szörny után sorakoztat az *Átváltozások* elejétől a végéig.

Ha meg kellene neveznem egy szerzőt, aki fölülmúlhatatlan mestere volt mindazoknak a művészeteknek, amelyek alkalmasak a képzelőerő megérintésére, úgy gondolom, Milont

¹⁹ Szólt Kronion és bólított rá barna szemölddel:

ambrosziás hajfürtje előreomolt a hatalmas

nemmúló főről, s megrendült a nagy Olümposz. (I. 528-530, Devecseri Gábor fordítása)

²⁰ „Szólt és elfordult; ragyogott rózsás nyaka; áradt

ambrosziás fürtjéről messze az isteni illat;

visszaomolt ruhaleple, lehullt sarkig; tovaléptén:

vérbeli istennő, most meglátszott!” I. 403-406. (Lakatos István fordítása)

²¹ ragyogó fény szőtte be, arca

s alkata isteni volt; hiszen anyja lehelte hajának

napragyogását I. 590. (Lakatos István fordítása)

bátran említhetném, és ha az *Elveszett Paradicsom*ot e tekintetben mégis gyengébbnek találjuk az *Aeneis*nél vagy az *Iliás*znál, akkor a hiba inkább a nyelvben van, amelyen a költeményt írta, semmint a szerző tehetségében. Egy ilyen isteni költemény angol nyelven éppen olyan, mintha téglából építenénk királyi palotát: az ember jól látja, hogy éppolyan művészet hozta létre, mintha márványból épült volna, csak durvább az építőanyag. De ha csupán a jelenlegi témánk szempontjából vesszük szemügyre: mi is lehetne nagyobb szabású, mint az angyalok harca, a Messiás méltósága, Sátánnak és a kísérlőinek a megjelenése és a viselkedése? Mi lehetne szebb a Pandemóniumnál, a Paradicsomnál, a mennynél, az angyaloknál, Ádámnál és Évánál? Mi lehetne különösebb, mint a világ teremtése, a bukott angyalok különféle átváltozásai, vagy azok a meghökkentő kalandok, amelyekbe a vezetőjük keveredik miközben a Paradicsom után kutat? Egyetlen más téma sem szolgálhatott volna olyan képekkel, amelyek erősebben hatnának a képzelőőre, és egyetlen más költő sem tudta volna ezeket a képeket ilyen erős és élénk színekkel lefesteni.

418. szám, 1712. június 30. [A képzelőerő gyönyörei, VIII]

Ferat et rubus asper amomum. – VERG.²²

A képzelőerő ilyen másodlagos látványai által kiváltott gyönyörűség szélesebb és egyetemesebb természetű, mint amikor valódi látványokkal kapcsolódik össze, hiszen nem csupán a nagy, a különös és a szép dolgok ábrázolása, hanem megfelelő leírásban még az olyan tárgyak is élvezetet nyújtanak, amelyeket amúgy kellemetlen látni. Ezért a gyönyör egy új elve után kell itt kutatnunk, és ezt az elme ama tevékenységében találjuk meg, amely összehasonlítja a szavak által földézett ideákat azokkal, amelyek magukból a dolgokból erednek; s hogy az elme ilyesfajta tevékenysége miért vált ki oly nagy élvezetet, azt már korábban megvizsgáltuk. Így azután egy trágyadomb leírása is kellemes lehet a képzelőerő számára, ha a képét megfelelő kifejezésekkel jelenítik meg az elme számára, bár ezt talán helyesebb lenne az értelem, semmint a fantázia gyönyörének nevezni, hiszen ez esetben nem annyira a leírás által megjelenő kép szolgál örömünkre, hanem a leírás találó volta, amellyel előhívja a képet.

Mégis, bár a kisszerű, közönséges vagy rút dolgok leírása is kellemes lehet a képzelőerő számára, a nagy, a meglepő és a szép tárgyak leírása sokkal inkább az, ez esetben

²² „Vad bokrárt beborítsa a balzsam” III. ekloga, 89. (Lakatos István fordítása)

ugyanis nem csupán az eredeti és az ábrázolás összehasonlításából származik az élvezetünk, hanem magával az eredetivel is messzemenően elégedettek vagyunk. Felteszem, a legtöbb olvasót jobban elbűvöli Milton leírása a Paradicsomról, mint a Pokolról; meglehet, hogy mindkettő a maga módján éppoly tökéletes, mégis az első esetében a kénkö és a gőzök nem hatnak olyan frissítően a képzelőerőre, mint a virágoskertek és az édes gyümölcsöket termő liget a másikonban.

Van még egy körülmény, amely a leírásokat emeli az első helyre, az, hogy ezek képesek olyan tárgyakat ábrázolni, amelyek titkos felajzottságot váltanak ki az olvasó elméjéből, és erőteljes hatást gyakorolnak a szenvedélyeire. Ezekben az esetekben ugyanis egyszerre jövünk indulatba és világosodunk meg; így aztán a gyönyör egyetemesebbé válik és számos módon alkalmassá arra, hogy elszórakoztasson bennünket. A festészet esetében minden olyan portré kellemes, amely hasonlít az eredetijére, s csak nő az örömünk, ha ráadásul egy szép arcot ábrázol a kép, és még ennél is tovább fokozódik, ha e szépséget melankólia vagy fájdalom árnyalja. A komolyabb költői művek két fő szenvedélyt igyekeznek fölkaparni bennünk: a retteget és a részvétet. Itt azonban valaki elcsodálkozhat: miként lehetséges az, hogy olyan szenvedélyek, amelyek más körülmények között kimondottan kellemetlenek, mégis nagy élvezetet váltanak ki belőlünk, ha illő leírások okozzák azokat? Semmi különös nincs abban, hogy kedvünkre vannak az olyan passzusok, amelyek alkalmasak remény, öröm, csodálat, szeretet vagy más hasonló érzelmek kiváltására, hiszen valahányszor ezek ébrednek föl az elmében, egyúttal belső élvezet is kapcsolódik hozzájuk. De hogy lehetséges az, hogy örömünket leljük a leírás által kiváltott rettegetben vagy lesújtottságban, ha minden más alkalommal oly kellemetlenül érezzük magunkat a félelem vagy a bánat érzése miatt?

Ha azonban megvizsgáljuk a gyönyörűségünk természetét, azt találjuk, hogy az nem a rettegett dolog leírásából fakad, hanem abból, hogy olvasás közben a saját helyzetünkre gondolunk. Mikor ilyen rémisztő dolgokat látunk, nem kis örömmel tölt el bennünket annak a tudata, hogy ezek ránk nézve nem jelentenek veszélyt. Egyszerre tudjuk őket szörnyűségnek és értelmetlenségnek; így aztán minél félelmetesebb hatást tesznek ránk, annál nagyobb örömet érzünk afölött, hogy a mi biztonságunkat nem fenyegetik. Egyszóval, éppen azzal a kíváncsisággal és ugyanazzal az elégedettséggel tekintünk a leírásokban megjelenő rettenetes dolgokra, mint egy kimúlt szörnyetegre.

Informe cadaver
protahitur. Nequeunt expleri corda tuendo

terribilis oculos, voltum villosaque saetis
pectora semiferi atque extinctos faucibus ignis. – VERG.²³

Ugyanezzel magyarázható az az öröm is, melyet az elmúlt veszélyek emléke vált ki belőlünk, vagy egy távoli szikla látványa, amelyet egészen másfajta borzongással néznénk, ha éppen ott függene a fejünk fölött.

Éppígy amikor szenvedésről, sebekről, halálról és más szörnyű esetekről olvasunk, az örömünk forrása nem annyira az a bánat, amelyet az ilyen szomorú leírások váltanak ki belőlünk, hanem a titkos összehasonlítás önmagunk és a szenvedő személye között. Az ilyen művek arra tanítanak bennünket, hogy értékelni tudjuk a saját helyzetünket, és megbecsüljük a jó sorsunkat, amely megkímél minket az ilyesfajta csapásoktól. Lehetetlen azonban olyankor érezni ezt az élvezetet, amikor valakit ténylegesen a leírásokból ismert szenvedések között látunk; ebben az esetben ugyanis a tárgy túlságosan közletről terheli az érzékeinket, és olyan erős hatással van ránk, hogy nem jut sem időnk, sem energiánk a saját helyzetünkre gondolni. Gondolataink olyan erővel irányulnak a szenvedőre, hogy képtelenek vagyunk azokat önnön boldogságunkra vonatkoztatni; azokra a szomorú esetekre azonban, amelyekről a költeményekben vagy a történelmi művekben olvasunk, úgy gondolunk, mint múltbeli vagy kitalált eseményekre, s így a figyelmünk észrevétlenül önmagunk felé fordul, és legyőzi a bánatot, amelyet a szerencsétlenek szenvedései fölött érzünk.

Az emberi elme azonban mindig tökéletesebbnek akarja látni az anyagi világot, mint amilyenek éppen találja, és sosem lát olyasmit a természetben, amely teljes egészében megfelelné a kellemességről alkotott legmagasabb ideáinak; más szavakkal, a fantázia nagyobb, szokatlanabb és szebb tárgyakat is el tud képzelni, mint amilyeneket a szem valaha is látott, és mindig érzel valami hiányosságot abban, ami előtte áll – ezért a költő feladatai közé tartozik, hogy kedvében járjon a képzelőerőnek, érvényesítse annak elvárásait, és a valóság leírásakor javítson, tökéletesítsen a természetben, amikor pedig kitalál valamit, adjon több szépséget a leíráshoz, mint amennyit a természet nyújt.

Semmi nem kötelezi arra, hogy évszokról évszakra kövesse a lassan változó természetet, vagy hogy betartsa a növények és a virágok kihajtásának sorrendjét. Egy

²³ Vergilius: *Aeneis*, VIII. 264-267.

az ormótlan tetemet meg fogja a lábán
s vonja ki. Szíve pedig nem bír eltetni a népnek,
nézve e félvad szörny iszonyú szemeit, meg a szőrtől
még meredő mellet, meg ahol kialudt tüze, torkát. (Lakatos István fordítása)

leírásban ötvözheti a tavasz és az ősz valamennyi szépségét, és az egész évből meríthet elemeket, hogy az összhatás minél kellemesebb legyen. Nála egyszerre virágozhat a rózsza, a lonc és a jázmin, és az ágyásaiban együtt virulhat a lilium, az ibolya és az amaránt. Művészete nem korlátozható egyetlen fafajtára, egyaránt megfelelő a tölgyhöz és a mirtuszhoz, és könnyen alkalmazkodik minden éghajlat flórájához. Szabadon nőhetnek nála a narancsfák, mirha hajthat minden sövényben, és ha úgy véli, hogy egy fűszeres ligetre van szüksége, könnyedén biztosít elegendő napsütést, hogy az felnőjön. És ha még ez sem elég egy kellemes táj földidézéséhez, számtalan új virágot hozhat létre, amelyeknek erősebb az illatuk és élénkebbek a színeik, mint bármelyiknek, amellyel a természet kertjeiben találkozhatunk. Énekesmadár-kórusai olyan népesek és dallamos hangúak lehetnek, erdői pedig olyan sűrűk és árnyasak, amennyire csak a kedve diktálja. Semmi gondot nem okoz neki távolról mutatni valamit, vagy éppen közlőrl, vízesései pedig éppúgy hullhatnak alá húszt méterről, mint negyvenszer annyiról. Megválaszthatja a neki tetsző szeleket is, és folyóit olyan kanyargós utakra terelheti, amilyennel a legtetszetősebb hatást teheti az olvasó képzelőerejére. Egyszóval, úgy formálja a természetet, ahogy kedve diktálja, és olyan elbűvölővé teheti, amilyenné csak akarja, feltéve, hogy nem változtatja meg túlságosan, és a kitűnés vágya nem kergeti képtelenségekbe.

419. szám, 1712. július 1. [A képzelőerő gyönyörei, IX.]

Mentis gratissimus error.–HOR.²⁴

Létezik egy olyan írásmód, amelyben a költő egészen szem elől téveszti a természetet, és olyan alakok jellemének és cselekedeteinek a leírásával szórakoztatja az olvasó képzelőerejét, amelyek többnyire egyedül neki köszönhetik a létezésüket; ilyenek például a tündérek, a boszorkányok, a varázslók, a démonok és a visszajáró lelkek. Dryden úr ezt mesés írásmódnak nevezi, és bizonyára ez a legnehezebb mindazon műfajok közül, amelyek igénybe veszik a költő fantáziáját, hiszen itt nem áll előtte egy követhető minta, hanem teljes egészében a saját invenciójára kell támaszkodnia.²⁵

²⁴ Horatius: *Epistulák* II. ii. 140. „gyönyörű ábrándom” (Bede Anna fordítása).

²⁵ John Dryden (1631 – 1700) a restaurációt követő időszak valószínűleg legjelentősebb szerzője, az irodalomtörténet írás hagyományosan az ő nevéhez köti az angol klasszicizmus első korszakát. Udvari költő és történetíró volt, hatalmas hagyatékában egyaránt találunk verses tragédiákat (részben ezeket gúnyolta ki a lejjebb említett Buckingham-darab) és komédiákat, satirikus és didaktikus költeményeket, történelmi műveket,

Ez az írásmód nagyon is különleges észjárást igényel, és elképzelhetetlen, hogy olyan költő gyakorolja sikeresen, aki nem rendelkezik a fantázia egy sajátos fajtájával, s természettől gazdag és babonás képzelőerővel. Mindemellett az is fontos, hogy jól ismerje a legendákat és a meséket, a régi lovagregényeket, a dadák és más öregasszonyok között ismert hagyományokat, s így elfogadhasa a természetes előítéleteinket, és megfeleljen azoknak az elképzeléseknek, amelyeket gyermekkorunkban szívtunk magunkba. Különben ugyanis könnyen hajlamos lehet arra, hogy a saját fajunkra jellemző szavakat adjon a tündérek szájába, nem pedig olyanokat, amelyek idegen tárgyak között élő, és tőlünk eltérő módon gondolkodó lényekhez illenek.

Sylvis deducti caveant me iudice Fauni,
ne velut innati triviis ac paene forenses,
aut nimium teneris iuvenentur versibus.–Hor.²⁶

Nem csatlakoznék Bayes úr véleményéhez *A próbában*,²⁷ aki szerint a szellemeknek nem is kell értelmesen beszélniük, az viszont bizonyos, hogy szavaik értelmének némiképp szokatlannak kell lenni, hogy különlegesnek hassanak, és a beszélő személyiségéhez és helyzetéhez illeszkedőnek.

Az ilyen leírások egyfajta kellemes iszony váltanak ki az olvasó elméjéből, és elszórakoztatják a képzelőerejét a bennük ábrázolt személyek különösségével és újdonságával. Felidézik bennünk a gyermekként hallott történetek emlékét, és azoknak a titkos félelmeknek és aggodalmaknak kedveznek, amelyekre az emberi elme természettől fogva hajlamos. Örömmel leljük az idegen országok szokásainak és viselkedésmódjainak látványában; mennyivel nagyobb örömmel és meglepettséggel kell akkor azt fogadnunk, ha úgyszólván egy új teremtésbe vezetnek be minket, és egy másik fajhoz tartozó személyeket és azok szokásait láthatjuk. A hűvös fantáziájú és filozofikus hajlamú emberek tiltakoznak az ilyenfajta költészet ellen, mondván, hogy nem rendelkezik kellő valóságossággal ahhoz, hogy megérintse a képzelőerőt. Erre azonban azt felelhetjük, hogy általánosságban véve

műfordításokat a klasszikus nyelvekből, valamint irodalomelméleti szövegeket (többnyire saját darabjaihoz csatolt előszók formájában), amelyek kritikátörténeti klasszikusokká váltak.

²⁶ Azt mondom, hogy az erdőből jött Faun ovakodjék

úgy ne beszéljen, mint a piac, vagy az utca szülötte,

úgy se, ahogy versel nyafogó cicomás aranyifjú Epistulák II.3. 244- 246 (Bede Anna fordítása)

²⁷ *The Rehearsal* (1672): George Villiersnek, Buckingham hercegének (1628 – 1687) valószínűleg másokkal együtt írt nagy sikerű bohózata, amely a korban sikeres heroikus tragédiákból űzött gúnyt. Bayes úr egy udvari költő a darabban, és egy olyan tragédiát kíván előadni, amely a legkülönfélébb heroikus művekből vett részletekből lett összeszerkesztve.

meggyőződésünk: sok értelmes lény van rajtunk kívül a világban, és a szellemek különböző fajai, amelyek az embertől teljesen eltérő törvényeknek és ökonómiának engedelmessékednek; amikor tehát ezek bármelyikének a természetű ábrázolását látjuk, azt nem tekinthetjük teljes mértékben lehetetlennek; sőt, sokan olyan hamis vélekedések megszállottjai, amelyek hajlamossá teszik őket arra, hogy elhiggyék ezeket az illúziókat; legalábbis mindannyian olyan sok ezeket megerősítő gyönyörködtető történetet hallottunk, hogy nincs kedvünk keresztüllátni a csaláson, és készségesen átengedjük magunkat egy ilyen kellemes megtévesztésnek.

A régieknek nemigen volt ilyesfajta költészetük, hiszen ez a témakör szinte teljes egészében az azt követő sötét korok szülte, amikor kegyes hazugságokkal hatottak az emberekre, és megfélemlítéssel ébresztették föl bennük a kötelességtudatot. Őseink nagyobb tisztelettel és rettegéssel tekintettek a természetre, mielőtt még a tudás és a filozófia fényt hozott volna a világba, és szerettek elborzadni a boszorkányságok, a csodák, a bűbájok és a varázslatok hallatán. Nem volt olyan falu Angliában, amelynek ne lett volna saját kísértete; minden templomkertben visszajáró lelkek laktak; minden nagyobb legelőhöz a tündérek egész köre tartozott; és nemigen lehetett olyan pásztorral találkozni, aki ne látott volna már szellemet.

Tapasztalatom szerint az angolok messze fölülmúlnak minden más e stílusban alkotó költőt, akár azért, mert több ilyen történet ismeretes nálunk, akár azért, mert az ország szellemisége alkalmasabb az ilyesfajta költészetre. Az angolok fantáziája ugyanis természettől igen gazdag, és a nemzetünkre oly jellemző csüggettség és melankolikus alkat miatt sokan egészen vad és másokra nem jellemző elgondolásokra és látomásokra hajlamosak.

Shakespeare azonban még az angolok közül is összehasonlíthatatlanul fölülmúlt mindenki mást. Kivételesen tökéletes fantáziájának nemes különcsége a legnagyobb mértékben alkalmassá tette őt arra, hogy megérintse olvasója képzeletének e gyenge és babonás részét, és megadta neki azt a képességet, hogy ott alkosson nagyot, ahol semmi másra nem támaszkodhatott, mint a saját génuszának erejére. Kísértetei, tündérei, boszorkányai és hasonló fantáziaszüleményei olyan vadsággal s egyben olyan jelentőségteljesen beszélnek, hogy képtelenek vagyunk nem a természetből vett figuráknak látni őket; bár nincs olyan szabály a birtokunkban, amelynek a segítségével ítélnénk felőlük, mégis el kell ismernünk, hogy ha léteznek ilyesfajta lények a világon, több mint valószínű, hogy tetteik és szavaik éppen olyanok, mint amilyenek Shakespeare ábrázolta azokat.

Létezik a képzelt lényeknek egy másik fajtája is, amellyel akkor találkozunk a költőknél, ha szenvedélyeket, vágyakat, erényeket és bűnöket jelenítenek meg látható

alakban, és a cselekményt mozgató figurává teszik őket. Ide sorolható az Éhség és az Irigység leírása Ovidiusnál, a Hírnév Vergiliusnál, vagy a Bűn és a Halál Miltonnál. Spenser, aki kivételesen tehetséges volt az ilyen ábrázolásmódok terén, egy egész világot teremtett az ilyesfajta árnyékfigurákból.²⁸ Ezekről az emblematikus figurákról azonban már korábbi számokban értekeztem, így ezen a helyen éppen csak megemlítem őket.²⁹ Láthatjuk tehát, milyen sokféle módon szólítja meg a költészet a képzelőerőt, hiszen nem csupán a természet egész körére terjed ki a fennhatósága, de új, önálló világokat is képes létrehozni, olyan személyeket állít elé, akik valójában nem léteznek, és érzékelhető formában mint személyiséget ábrázolja még a lélek képességeit, valamint különböző erényeit és bűneit is.

A két következő számban azt fogom átfogóan megvizsgálni, hogy a különböző egyéb írásmódok miképpen képesek gyönyört kiváltani a képzelőerőből, és ezzel zárom majd ezt az esszét.

420. szám, 1712. július 2. [A képzelőerő gyönyörei, X.]

Quocumque volent animum auditoris agunto. – Hor.³⁰

Szemben a költőkkel és az elbeszélő próza szerzőivel, akik a külvilág tárgyaiból merítik különböző alapanyagaikat, majd kényük-kedvük szerint illesztik össze azokat, vannak olyanok, akiknek az a kötelességük, hogy közelebről kövessék a természetet, és teljes jeleneteket vegyenek át belőle. Ilyenek a történetírók, a természetfilozófusok, az utazók, a geográfusok, egyszóval mindazok, akik valóban létező és látható tárgyakat írnak le.

A történetíró legtöbb örömet nyújtó képessége az, hogy hadseregei fősorakoztatásához, és csatái megvívásához megtalálja a megfelelő kifejezéseket, hogy a szemünk elé állítja a nagy személyek összekülönbözéseit, szövetkezéseit és irigységeit, s így lépésről lépésre vezet be minket a történelem számos eseményébe és fordulatába. Nagyon szeretjük figyelemmel követni, ahogy a téma a megfelelő fokozatossággal kibontakozik, és szinte észrevétlenül világosodnak meg a dolgok, hogy ilymódon kellemes bizonytalanságban

²⁸ Edmund Spenser (1552 – 1599) a korai angol reneszánsz egyik legnevesebb költője. Első művei közül a *Pásztorkalendárium* a legnevesebb, amely eklogák sorozata. Legismertebb és legsikeresebb műve a *Tündérműkirálynő* című hosszú epikus költemény. Házassága alkalmából írt az *Amoretti* című szonettciklust és az *Epithalamion*-t. Addison valószínűleg a *Tündérműkirálynőre* gondol, amely valóban számtalan allegorikus figurát sorakoztat fel. A címszereplő például egyszerre jelenti a Dicsőséget úgy általában és Erzsébet királynőt konkrétan. Az egyes cselekményszálakban szereplő tizenkét lovag pedig tizenkét erényt testesít meg.

²⁹ Például a *Spectator* 273. számában írt Addison erről a témáról.

³⁰ Horatius: *Epistulák* II. iii. 100. „égre ha száll, a közönséget ne felejtse a földön.” (Bede Anna fordítása).

maradjunk, s elegendő idő maradjon a várakozásaink fölkelésére, és arra, hogy az egyik szereplő pártjára állhassunk. Elismerem, hogy mindez inkább a történész művészetét, nem pedig a szavahihetőségét bizonyítja, én azonban csak annyiban kívánok szólni róla, amennyiben gyönyört képes kiváltani a képzelőerőből. Ebben a tekintetben pedig Livius valószínűleg minden előtte és utána élt történetírót fölülmúl. Mindent olyan élénken ábrázol, hogy egész műve egyetlen lenyűgöző képpé válik, és minden történetben megtalálja a legfontosabb körülményeket, s így az olvasó szinte szemlélővé válik, és a saját lelkében érzi mindazokat a szenvedélyeket, amelyek megfelelnek az elbeszélés különböző elemeinek.

Az írók e köréből azonban senki nem okoz nagyobb élvezetet a képzelőerőnek, és nem terjeszti azt ki tágasabb körre, mint az új filozófia szerzői, olvassunk bár a föld és az ég természetéről szóló elméleteikről, a távcsövekkel és mikroszkópokkal tett felfedezéseikről, vagy bármely más természettudományos töprengésükről. Nem kis örömmel vesszük tudomásul, hogy minden apró levélen élőlények milliói nyüzsögnek, amelyek közül azonban még a legnagyobbakat sem látjuk pusztán szemmel. Az ércekről, az ásványokról, a növényekről és a meteorokról szóló értekezések éppolyan erősen megragadják a fantáziánkat, mint az eszünet; de amikor egy pillantással végigtekintünk a föld egészén, és azokon a bolygókon, amelyek a közelében találhatók, akkor kellemes megdöbbenéssel tölt el bennünket a számos egymás fölé függesztett világ látványa, amelyek olyan elképesztő pompával és méltósággal forognak körbe a tengelyeik körül. Ha az éter széles tereire gondolunk ezután, amelyek magasságban a Szaturnustól az állócsillagokig terjednek, széltében pedig szinte a végtelenig, képzelőerőnk egészen eltelik ezzel a mérhetetlen látvánnyal, s végső határaiig megfeszül, hogy befogadhassa azt. Ha azonban még ennél is magasabbra emelkedünk, és az állócsillagokat mint irtózatot lángtengereket gondoljuk el, amelyeket mind külön bolygócsoportok vesznek körül, s egyre csak újabb égboltokat és újabb fényforrásokat fedezünk föl, amelyek olyan mélyre merülnek az éter felmérhetetlen mélységeibe, hogy még a legerősebb távcsöveinkkel sem vehetők ki, akkor elveszünk a napok és a világok labirintusában, és elképedten állunk a természet mérhetetlensége és pompázatosága előtt.

Nincs is kellemesebb tevékenysége a fantáziának, mint amikor különböző tárgyainak az arányait szemlélve fokozatosan kitágul: amikor összehasonlíttja az emberi testet az egész föld nagyságával, a földet azzal a pályával, amelyet a nap körül bejár, azt a pályát az állócsillagok szférájához méri, az állócsillagok szféráját az egész teremtés kiterjedéséhez, s a teremtés egészét ahhoz a végtelen űrhez, amely azt minden irányban körülveszi. Vagy ellenkezőleg, amikor lefelé halad a képzelőerő, s egy atkánál is százszorta kisebb állat viszonylatában gondolja el az emberi test méreteit, s ennek az állatnak az egyes végtagjaira

gondol, azokra a rugókra, amelyek a végtagjait mozgatják, a szellemekre, amelyek mozgásba hozzák e rugókat, s amennyivel ezek a testrészek arányosan rövidebbek lehettek, mielőtt még elérték volna teljes nagyságukat és tökéletességüket. S ha ezek után ezeknek az életszellemeknek a legkisebb alkotórészét vesszük szemügyre, és belegondolunk, hogy még abból is egy egész világot lehetne kialakítani, amely szűk korlátain belül mennybolttal és földdel is rendelkezne, csillagokkal és bolygókkal, s az élőlények minden egyéb fajával, szabályos párhuzamban és arányosan azzal, ahogy ezek a dolgok a mi világunkban állnak egymással – nos, egy ilyen spekuláció, amely különleges kifinomultságot igényel, nevetségesnek fog tűnni azoknak, akik nem szokták ilyen irányba terelni a gondolataikat, annak ellenére, hogy bizonyítható tényeken alapul. Sőt még ennél is tovább mehetünk, s ennek az apró világnak a legkisebb elemében is új és eddig ki nem merített anyagi tartalékokat fedezhetünk föl, melyből ismét újabb univerzumot lehetne kibontani.

Azért időztem el hosszasan ennél a témánál, mert úgy gondolom, hogy jól megmutatja a képzelőerő határait és korlátozottságát – hogy mennyire szűk térre szorítkozik a működése, és azonnal megtorpan, mihelyst egy nagyon nagy vagy nagyon kicsiny tárgyat igyekszik befogadni. Próbáljuk csak magunk elé képzelni egy olyan állatnak a méretét, amely huszad, s egy másikat, amely század akkora, mint egy atka, vagy gondolatban összehasonlítani a föld átmérőjének ezerszeresét, annak a milliószorosával, s azonnal ráébredünk arra, hogy nem rendelkezünk megfelelő mérőeszközökkel az ilyen fokú nagyság vagy kicsinység fölfogásához. Az értelem valóban végtelen teret nyit köröttünk minden irányban, a képzelőerő azonban néhány gyenge nekilódulás után leáll, és úgy érzi, a környező mérhetetlen űr elnyeli. Az ész egy anyagi részecskét a felosztások végtelen során át képes követni, a fantázia azonban hamarosan szem elől téveszti, s úgy érzi, hasadék nyílik benne, amelyet érzékelhetőbb tömegű anyaggal kell kitölteni. Sem kiterjeszteni, sem összeszűkíteni nem tudjuk ezt a képességünket, egyik szélsőség méretéhez sem. A tárgy meghaladja a befogadóképességünket, amikor egy egész világot próbálunk megragadni, s a semmibe enyészik, amikor az atom ideája után törekszünk.

Lehetséges, hogy a képzelőerőnek ez a gyengesége nem magából a lélekből ered, hanem abból, ahogy az a testtel összekapcsolva működik. Lehetséges, hogy az agyban nincsen elegendő hely a benyomások ekkora tömegének a befogadására, vagy az életszellemek nem képesek ezeket úgy megjeleníteni, ahogy ilyen nagy vagy ilyen apró ideák felidézéséhez szükséges lenne. Bárhogy is legyen ez, okkal feltételezhetjük, hogy a nálunk magasabb rendű lények számottevően fölülmúlnak minket ebben a tekintetben, s éppily valószínű, hogy az emberi lélek is végtelenül tökéletesebb lesz egykoron e képesség szempontjából – éppúgy,

mint az összes többiéből –, olyannyira, hogy a képzelőerő talán lépést tud majd tartani az értelemmel, és elkülönített ideákat alakít ki magában a tér minden módozatáról és kiterjedéséről.

421. szám. 1712. július 3. [A képzelőerő gyönyörei, XI]

*Ignotis errare locis, ignota videre
fumine gaudebat – studio minuente laborem. – OVID.³¹*

A képzelőerő gyönyöreit nem csak azok a szerzők képesek kiváltani, akik az anyagi világ tárgyai között járatosak, hanem gyakran az erkölcsfilozófia, a műkritika vagy más absztrakt témák csiszolt mesterei is, akik, bár nem közvetlenül a látható természet tárgyairól beszélnek, mégis gyakran onnan merítik a hasonlataikat, metaforáikat és allegóriáikat. Az ilyen allúziók által a képzelőerő mintegy visszatükrözi az értelmi igazságokat; mintha egy fogalom színeit és formáit pillantanánk meg, és gondolati tervet fedeznénk föl az anyagban. Az elme pedig erős élvezethez jut ezáltal, és egyszerre két képessége részesül örömben, hiszen a fantázia szorgalmasan másolja az értelem működéseit, és a szellemi világból az anyagiba írja át az ideákat.

Egy író művészetének nagyszerűsége a gyönyörködtető allúziók megválasztásában mutatkozik meg, amelyeket általában a természet vagy a művészet nagy és szép alkotásainak a köréből a leghelyesebb meríteni; ugyanis, bár az újdonság avagy a szokatlanság is alkalmas arra, hogy élvezetet váltson ki a képzelőerőből, mégis – minthogy az allúzió elsődleges célja az egyes passzusok megvilágítása és magyarázata – olyan dolgok köréből kell kölcsönözni őket, amelyek ismertebbek és közönségesebbek, mint a magyarázatra szoruló passzusok.

A helyesen megválasztott allegóriák úgy hatnak, mint egy-egy fénysugár valamely értekezésben, amely mindent világossá és széppé tesz maga körül. Egy pazar metafora, ha megfelelőképpen van elhelyezve, mintegy dicsfénybe vonja a környezetét, és ragyogóvá teszi az egész mondatot. Az allegória különböző fajtái voltaképpen a hasonlóság különböző formái, és ahhoz, hogy gyönyörűséget okozzanak a képzelőerőnek, a hasonlatosságnak igen erősnek vagy igen kellemesnek kell lennie, miként egy képet is akkor szeretünk, ha erősen emlékeztet az ábrázolt személyre, vagy kecses testtartás és hangulat jellemzi. De gyakran még a

³¹ Ovidius: *Átváltozások*, IV. 294-5.

„új, sosemismert tájakon és folyamok közelében

kedvvel kószálgat, könnyíti a kedve az útját.” (Devecseri Gábor fordítása).

kiemelkedő írók is vétenek e téren; a nagy tudósok hajlamosak abból a tudományterületből meríteni a hasonlataikat és az allúzióikat, amelyben a legjáratosabbak, hogy az olvasó még az olyan tanulmányokban is megbizonyosodhasson elmélyedt ismereteikről, amelyeknek semmi közük sincs az adott témához. Olvastam egy értekezést a szerelemről, amelyet kizárólag egy szakavatott kémikus érthetett volna meg, és számos olyan prédikációt hallottam, amelyet egyedül egy pusztán kartézianusokból álló gyülekezetnek lett volna értelme előadni. Az üzleti életben azonban általában túlságosan közönséges és mindennapi példákat használnak. Egy sakk- vagy teniszmérkőzésre akarják csábítani az olvasót, vagy boltról boltra vezetni az egyes mesterségek és foglalatosságok tolvajnyelvével. Bizonyára végtelenül sokféle kellemes allúziót meríthetünk mindkét területről, mégis a legtöbb ember számára a legüdítőbb példák a természetben találhatók; ezek mindenki képességei számára elérhetőek, és gyönyörködtetőbbek a művészetek és a tudományok tárgyainál.

A képzelőerő megérintésének a tehetsége teszi díszesebbé a józan értelmet, s emiatt élvezetesebbek az egyik ember írásai a másikénál. Mindenfajta írásnak ez a dísze, a költészetnek azonban az életét és a tökéletességét jelenti. Ennek a kivételes fénye őrzött meg a korokon át olyan költeményeket is, amelyek semmi mással nem dicsekedhetnek; és ahol az összes többi szépséget megtaláljuk, a mű mégis száraznak és élettelennek fog hatni, ha ez az egy hiányzik. Bizonyos mértékig a teremtésre emlékeztet; egyfajta életet idéz elő, és számos olyan tárgyat állít az olvasó szeme elé, amelyek egyébként nem léteznek. Hozzáad valamit a természethez, és változatosabbá teszi Isten műveit. Egyszóval képes megszépíteni és földíszíteni a világegyetem legszebb látványait is, s pompázatosabb képekkel és jelenésekkel tölti meg az elmét, mint amilyenek a természet bármely részében föllelhetők.

Mostanra feltártuk a fantáziát gyönyörködtető örömök különböző forrásait, és itt talán nem lenne túlságosan nehéz azokat az ellentétes hatású tárgyakat is megfelelőképpen kategorizálni, amelyek undorral vagy rettenettel töltenek el bennünket, hiszen a képzelőerő éppúgy képes fájdalmat, mint élvezetet érezni. Ha az agy megsérül egy baleset során, vagy álmok és betegség zavarják meg az elmét, akkor a fantáziát vad és irtóztató ideák özönlik el, s számtalan hátborzongató szörnyeteg rémíti, melyet ő maga hozott létre.

Eumenidum veluti demens videt Pentheus,
et solem geminum, et duplices se ostendere Thebas,
aut Agamemnonius scaenis agitatus Orestes
armatam facibus matrem et serpentibus atris
cum fugit, ultricesque sedent in limine Dirae. – VERG.³²

³² Vergilius: *Aeneis* IV. 469-473.

Nincs még egy olyan lesújtó látvány a természetben, mint a zavarodott emberé, akinek hánykolódik a képzelőereje, és egész lelke rendezetlenül kavarog. A romjaiba dőlt Babilon sem melankolikusabb ennél. Hogy azonban elhagyjuk ezt a kellemetlen témát, zárásképen már csak azt említem meg, hogy milyen határtalan befolyást ad ez a képesség a Mindenható Lénynek az ember lelke fölött, és hogy az öröm és a bánat milyen nagy részét köszönhetjük egyedül a képzelőerőnek.

Láttuk már, hogy egy ember milyen nagy hatással van a másik fantáziájára, és hogy milyen könnyedén ébreszti föl benne a legváltozatosabb képeket; micsoda hatalommal rendelkezhet akkor Ő, aki a képzelőerőre való hatás minden módját ismeri, aki olyan ideákat plántálhat belénk, amelyeket csak akar, s úgy tölti meg azokat az ideákat rettegéssel vagy örömmel, ahogy a kedve diktálja? Szavak használata nélkül tud képeket fölidézni az elmében, és külső tárgyak segítségével formál meg látványokat, egészen úgy, mintha azok valóban a szemünk előtt lennének. Olyan szép és pompázatos látomásokkal tudja elbájosítani a képzelőerőt, amelyek semmiképpen sem egyeztethetők össze a jelenlegi fogalmainkkal, vagy olyan hátborzongató árnyakkal és jelenésekkel kísértheti, amelyeknek kitéve az ember inkább a megsemmisülést kívánná, és átoknak vélné az egész létét. Egyszóval olyan rettentő gyönyört és szenvedést tud kiváltani a lélekből ezzel az egyetlen képességgel, hogy az önmagában a pokolba vagy a mennybe juttathat bármely véges lényt.

Gárdos Bálint fordítása

Mint a bolond Pentheus, aki *látja* az eumenidákat
s két napot és két Thébaet lát, vagy mint Agamemnón
sarja, Orestés, kit kígyókkal kerget az anyja
és fáklyákkal – a színpadon –, ő szöknék, de hiába,
bosszúálló istennők ülnek küszöbénél. (Lakatos István fordítása)